

OPRAVDAVANJE ZLODELA: POČINIOCI I ZVANIČNICI

U ovom poglavlju bavim se društvenim i političkim zlo-
delima: poricanjima koja izriču pojedinačni počinioci
dobro poznatih zlodela i zvaničnim reakcijama današnjih
vlada na optužbe za kršenje ljudskih prava. Te dve grupe
objašnjenja veoma su slične. Drukčije i ne može biti.
Kulturnom zalihom poricanja dostupnih u vreme kad su
zlodela izvršena koriste se počinioci koji su kasnije pozva-
ni na odgovornost i vlade koje ta objašnjenja čine prihva-
tljivim. U odgovorima na spoljne kritike iznova se javlja
jezik koji je država upotrebila kako bi ubedila ljude da
urade jezive stvari ili da o njima čute. Posebno ističem da
naoružane opozicione grupe (pokreti za nacionalno
oslobođenje, političke frakcije, etnički separatisti, tero-
risti ili gerilci) koriste veoma slične rečnike rasterećenja.

Više iznenađuje to što se iznova javljaju i
objašnjenja koja se obično vezuju za neideološka nedela.
To ne znači da se genocid, masakri iz političkih motiva,
nestanci ljudi i tortura mogu objasniti na isti način kao i
obični zločini.¹ Ali suština pitanja je slična: kako ljudi
mogu činiti grozne stvari a ipak se od toga distancirati i
poricati značenje svojih dela kao rđavih, nemoralnih ili
kriminalnih? Takva opovrgavanja nisu privatna stanja
uma. Ona su uklopljena u popularnu kulturu, banalne
jezičke kodove i legitimnost koju potkrepljuje država —
otuda dvostruko značenje izraza “stanje uma”. Ta u kul-
turnom pogledu zajednička nastrojenost uma koja dopu-
šta ljudima da budu počinioci ili posmatrači u dosluhu
ne objašnjava poreklo i ciljeve zlodela. Uzmimo da su tač-
ne Velike teorije o načinu na koji se nacionalni, rasni,
etnički i verski sukobi pretvaraju u institucionalizovano

STANJE PORICANJA

STENLI KOEN

S engleskog prevela Slobodanka Glišić

*Ovaj tekst deo je knjige *Stanje poricanja* Stenlija Koena koju će uskoro objaviti Samizdat B92.

¹ O razlici između običnog i ideološkog zločina vidi Stanley Cohen, “Crime and Politics: Spot the Difference”, *British Journal of Sociology*, 47 (1996), 2-21.

nasilje. Te teorije društvenih nauka ukazuju na ono što stoji iza vernikularnih objašnjenja grupe — da nije znala šta je pravi cilj već je samo izvršavala naređenja.

Počinioci: objašnjenja kao poricanja

Po teoriji neutralizacije za obične prestupnike nije tipično da opravdavaju svoja nedela: ni priznavanjem pune odgovornosti, ni suprotstavljanjem konvencionalnim vrednostima, ni pozivanjem na alternativne moralne norme. Umesto toga, oni osporavaju konvencionalno značenje koje se pripisuje njihovim prestupima ili nastoje da izbegnu moralnu osudu i krivicu pred zakonom. Velika učestalost takvih objašnjenja pokazuje da konvencionalne vrednosti ostaju značajne čak i kad su povređene. Već sama definicija objašnjenja čiji su tvorci delinkventi pokazuje da ih ne treba trpati u istu vreću s objašnjenjima političkih zlodela.

Ipak, politička objašnjenja najčešće slede istu unutrašnju logiku i preuzimaju istu društvenu funkciju kao i objašnjenja običnih prestupnika. Narativ priznaje da se nešto desilo, ali odbija da prihvati pripisivanje tog čina određenoj kategoriji. Ekvivalent izjavi “to se ne može nazvati krađom” jeste izjava “to se ne može nazvati torturom”. Moj popis poricanja sadrži uglavnom ideološke verzije pet glavnih tehnika neutralizacije. Ali spisku se moraju dodati još dva, veoma značajna poricanja: u početku je to *poricanje znanja* — počinioci tvrde da ne znaju šta su oni ili drugi oko njih uradili; na

kraju se javlja *moralna ravnodušnost*: nema nikakvog pozivanja na konvencionalne vrednosti — nema neutralizacije jer nema ničeg što bi trebalo neutralisati.

Politička objašnjenja su zbrkana i nedosledna kao i sva druga. Nema razlike između čiste, prethodne ideološke predanosti i situacijskih pritisaka kao što je poslušnost. Goldhagen tvrdi da počinitelji holokausta nisu bili samo obični ljudi — pasivni, ideološki neobojevi, nevoljni da rade to što rade — koji su morali da se prilagode društvu ili su bili prisiljeni da izvršavaju naređenja, postavši tako nosioci banalnosti zla nalik robotima.² Oni su bili obični *Nemci*, istinske pristalice motivisane istorijski ukorenjenim, rasprostranjenim i nepomirljivim antisemitizmom kao nečim što je logično podsticalo “ekstremnu nacionalističku” ideologiju koja je postojala mnogo pre nego što se pružila prilika da se postupa u njeno ime. U tom smislu oni su bili “voljni izvršioци”. Mogli su odbiti nalog, ali nisu; ne samo što su prećutno pristajali da izvršavaju zadatke već su to činili revnosno i bezrazložno surovo. Nisu im bili potrebni izgovori da bi radili ono što su već želeli da rade. Kasnija objašnjenja (“bio sam samo šraf u mašini”) isključivo su taktička i manipulativna.

Ovaj stav valja uporediti s Baumanovim sociološkim objašnjenjem teze o poslušnosti pred autoritetom.³ Holokaust nije posledica odbacivanja modernosti već je njen proizvod. Birokratska nastrojenost uma dopu-

22

2 Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (London: Little Brown and Co., 1996 [Danijel Jona Goldhagen, *Hitlerovi dobrovoljni dželatni* /Beograd: B92, 1998/, prev. G. Vučićević).

3 Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Cambridge: Polity Press, 1989)

šta da se takve stvari dese: birokratska organizacija i racionalnost, odvojenost funkcija, etička ravnodušnost i specijalizacija. Model “poslušnosti pred autoritetom” objašnjava kako obični ljudi rade užasne stvari ako im se naredi ili dobiju ovlašćenje da ih rade. Oni nisu “prirodno” voljni da tako postupaju niti su moralno izopaćeni. Kao proizvodi procesa civilizovanja, oni imaju unutrašnje moralne inhibicije. Ako ništa drugo, moraju savladati animalno sažaljenje izazvano činjenicom da će doći do ubijanja. Njihovo poricanje ideološke motivacije kao što je ekstremni antisemitizam i odbijanje da prihvate punu odgovornost za svoje postupke potpuno su autentični.

Da li Goldhagen smešta “eliminacionistički antisemitizam” u previše blisku istoriju, da li preneglašava njegovu doslednost, jačinu i uticaj, i pogrešno razume tezu o poslušnosti? Da li Bauman precenjuje uticaj idealnog tipa moderne birokratije, ignoriše istorijsku specifičnost Nemačke, potcenjuje ulogu ideologije i ne zna za druge genocide? Naša tema su samo verbalne senke koje te razlike bacaju.

Poricanje znanja

Obični prestupnici se pozivaju na pogrešan identitet (“To nisam bio ja”) i koriste beskonačne zakonske strategije kako bi izdejsvovali presudu koja glasi: “Nije kriv.” Čak i kad su uhvaćeni s pištoljem koji se dimi u ruci, oni se neverovatno uporno i dovrtljivo bore, ne želeći da priznaju da su uradili *bilo šta* što, po njihovom sazna-

nju, spada u kriminal. Takvo ponašanje ne treba očekivati i od ideoloških počinitelaca: oni su tačno znali šta se dešava i šta rade, to je tada bilo opravdano i, unazad gledano, još uvek je opravdano.

Ali mnogi optuženi počinioci, naročito na nižim nivoima, uopšte ne govore tako. Njihova objašnjenja zvuče kao objašnjenja običnih delinkvenata. “U to vreme nisam ni bio tamo”; “Zašto imate pik baš na mene (kad su i svi drugi to radili)?” Mnogi od njih se prave toliko glupi da tvrde kako uopšte nisu shvatili šta se zbiva — uprkos činjenici da su, nalazeći se u istom položaju, mnogi saučesnici (pa čak i posmatrači) sasvim dobro razumeli. U grupi optuženih pred istim sudom — Nirnberg je dobar primer — objašnjenja počinitelaca variraju od tvrdnje da su nevinii jer nisu znali do oholog samoopravadavanja.⁴

Može biti tačno da mnogi ljudi “nisu znali”. Znanje javnosti o zlodelima i društvenoj patnji razlikuje se u zavisnosti od društvenog okruženja, dužine sukoba, kontrole nad masovnim medijima, vidljivosti, geografske rasprostranjenosti, broja umešanih stanovnika i mnogih drugih stvari. Periferni posmatrači, pa čak i počinioci, mogu nemati pojma o krajnjem cilju. Većina stanovništva zemlje koja je godinu dana u rukama vojne hunte neće mnogo znati o tajanstvenim nestancima ljudi ili torturi. Ipak, kad je reč o gotovo svim masovnim zlodelima u posleratnom periodu cinizam je opravdan: frazu “nismo znali” treba ostaviti pod znacima navoda. Ipak, da li su nam potrebni nejasni poj-

4 Na osnovu posmatranja optuženika izvan sudnice američki psiholog je opisao kako se kolektivno dogovaraju objašnjenja: G. M. Glibert, *Nuremberg Diary* (New York: Farrar Straus, 1947).

movi poricanja, psihičke odbrane, samoobmanjivanja i neiskrenosti? Da li postoje stanja — u psihičkom i političkom smislu — u kojima se nešto istovremeno i zna i ne zna? U početku sam to pitanje postavljao u vezi s posmatračima. Ali, šta je s počinocima, pa čak i naredbodavcima koji bez sumnje nisu bili “šraf u mašini” već njen motor, kojima su informacije bile dostupne — pa ipak uporno tvrde da nisu znali ni suštinu ni pojedinosti u vezi s onim što se dešavalo?

Uprkos razlici između holokausta i drugih zlodela, ima nečeg opštijeg u Gutmanovoj zagonetnoj tvrdnji da je holokaust porican još dok se dešavao: “Poricanje, zamaglivanje stvarnosti i brisanje tragova i ostataka neumoljive istine bili su sastavni deo samog čina ubijanja.”⁵ Poricanje je neizbežna faza u razvoju genocida koji prevazilazi granice “praktične svrhe”; poricanje se “nadovezuje na složenu motivaciju koja nadahnjuje prvu fazu genocida”.⁶

To važi ne samo za retrospektivna objašnjenja već i za prva upozorenja, planiranje i primenu. Prethodno planiranje “maksimalne porecivosti” može biti samo eksplicitnije. Slučaj nacističke Nemačke bio je najviše analiziran, pa ipak još uvek postoje sporovi oko toga koliko njih je znalo, šta je znalo i kada je saznalo. Stvaranje genocidne države svakako je zahtevalo veće učesće masa nego što su raniji istori-

čari priznavali. Ako i nisu bile poznate sve pojedinosti, većina javnosti je znala ili shvatala kakva je priroda programa istrebljenja. To je bio prototip “javne tajne”. Ekstremna poricateljska priča je doslovno neverovatna: mala grupa fanatičnih počinilaca planirala je i sprovodila ubijanja dok je većina javnosti bila pasivna, ravnodušna, anonimna masa koja o tome ništa nije znala. “Javna tajna” ne podrazumeva kolektivnu odgovornost niti podrazumeva da su sekretar koji sređuje dokumenta o konfiskovanoj imovini Jevreja i nacistički lekar iz Aušvica psihološki identični. Ali podrazumeva gradacije u kolektivnom znanju: ne samo *koliko* se znalo već i koliko je priznato. Tu je razlika između počinioaca i posmatrača manje važna. Sićušni šraf u mašini može zaista znati manje od informisanog spoljnog opservatora.

I pre rata je bilo jasno da se neke stvari znaju. Kad je društveno isključivanje Jevreja, Roma, mentalnih bolesnika i homoseksualaca postalo deo svakodnevice, kad su progoni i istrebljenje bili već na vidiku, čak i delovi vlade i poslovnog sveta koji s tim naizgled nisu imali nikakve veze bili su i te kako u to umešani.⁷ Ministarstvo unutrašnjih poslova obezbeđivalo je podatke o rođenim Jevrejima; poštanska služba je isporučivala obaveštenja o eksproprijacijama i deportacijama; Ministarstvo finansija konfisko-

24

5 Yisrael Gutman, *Denying the Holocaust* (Jerusalem: “Institute of Contemporary Jewry”, Hebrew University, 1985), 14.

6 Israel W. Charney, “The Psychology of Denial of Known Genocides”, u *idem* (ur.), *Genocide: A Critical Bibliographical Review*, sv. 2 (London: Mansell, 1991), 3.

7 Dokumentovan i sažet prikaz vidi u standardnom radu Michael Marrus, *The Holocaust in History* (Harmondsworth: Penguin Books, 1989). Navod je uzet iz drugog korisnog pregleda: Michael Berenbaum, *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Museum* (Boston: Little, Brown & Co., 1993), 106–107.

valo je imovinu; poslodavci su otpuštali Jevreje s posla. Kasnije su farmaceutske kompanije testirale lekove na logorašima; neka preduzeća su se nudila da snabdevaju logore gasnim komorama, druga su uzimala kosu obrijanu sa ženskih glava (da bi od nje napravila filc), treća su topila zlato iz nakita i zuba (do 1944. godine — 10 do 12 kilograma nedeljno, a činovnici su svaku transakciju brižljivo beležili). Lekari, pravnici i drugi stručnjaci — svi su oni imali neku ulogu u davanju podrške onome što se dešavalo.

25 Ipak, zamislimo da njihove tvrdnje da nisu znali nisu hotimična laž već da spadaju u onu “zonu sumraka između znanja i neznanja”: da su optuženi počiniooci, kao i posmatrači s kojima su u dosluhu, uhvaćeni u mrežu poricanja kao “sastavnog dela” samog čina. Kasnija zataškavanja i izgovori deluju prihvatljivije kad je obmana ugrađena u prvo upozorenje, planiranje i izvršenje — pomoću eufemizama, dvosmislenosti, tajanstvenosti, dvostrukog koloseka ili šifrovanih naređenja zahvaljujući kojima lanac komandovanja postaje nejasan.

U govoru koji je 1943. godine održao u Potsdamu Himler je neverovatno “otvoreno” predstavio i opravdavao politku istrebljenja — upozoravajući da se njeno postojanje ne sme javno priznati:

Želim da s vama potpuno otvoreno razgovaram o jednom veoma ozbiljnom pitanju. Među nama ga treba savim otvoreno pomenuti, pa ipak ne treba o njemu nikad javno govoriti. Mislim na evakuaciju

Jevreja, istrebljenje jevrejske rase... Većina vas mora znati šta to znači kad stotinu, ili pet stotina, ili hiljadu leševa leži jedan pored drugog. Činjenica da smo se s tim suočili i da smo istovremeno, bez obzira na izuzetke proistekle iz ljudske slabosti, ostali pristojni momci — to je ono što nas čini jakim. To je stranica slave u našoj istoriji koju niko dosad nije ispisao i koja nikada neće biti napisana.

To nije “čist” (to jest dvosmislen) tekst poricanja. Teško je pretpostaviti da je publika ostala u sumračnoj zoni znanja i neznanja. To je jednostavno uputstvo o tome šta treba da bude predmet laži. Drugi javni nacistički tekstovi prenosili su poruke koje su bile šifrovane i računale se u dva koloseka. Poruka o istrebljenju bila je prikrivena, ali sasvim malo prikrivena. Bilo je to oponašanje skrivanja — kao kad u igri “krijete” predmete od dece. Konkretno reči kao što su “ubijanje” i “pogubljenje” retko su korišćene. Akcije koje su sprovodile *Einsatzgruppen* nazivane su “deportacijama”, “specijalnim akcijama”, “specijalnim tretmanom”, “izvršnim merama”, “čišćenjem”, “preseljenjem”, “obavljanjem posla”, “likvidacijom” i “odgovarajućim tretmanom”. Tekst dozvoljava autoru da opovrgne njegovo značenje, a publici da tvrdi kako ga nije razumela.

Hana Arent ukazuje na “jezička pravila”: na jednom koloseku jezik je bio brutalno jasan; na drugom su postojala uputstva kako maskirati stvarnost lažima, prikrivanjem i eufemizmima.⁸ Čak i kad je priroda Konačnog

⁸ Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York: Penguin USA, 1994, prvo izd. 1965 [Hana Arent, *Eichmann u Jerusalimu* /Beograd: Samizdat B92, 2000/, prev. R. Mastilović], 84-86.

rešenja postala očigledna oni koji su bili direktno obavješteni zvanično su preobraćeni iz “nosilaca naređenja” u “nosioce tajni”. Korespondencija je bila podvrgnuta strogim jezičkim pravilima: nikada se nisu smele koristiti reči kao što su “likvidacija” ili “pogubljenje” već su propisani šifrovani nazivi. “Nosioći tajni” mogli su samo između sebe govoriti nešifrovanim jezikom. “Štaviše, i sam termin jezičko pravilo... bio je šifrovan naziv; označavao je ono što se običnim jezikom zove laž.”⁹

Sušтина je sama po sebi očigledna. Agenti obavestajne službe, advokati korporacija i šefovi mafije takođe koriste šifrovan jezik na taj način. Ali Arent ide mnogo dalje: ista okorela “lažljivost” i težnja ka samoobmanjivanju koje su obeležavale Ajhmanov karakter bile su integralan deo *celeg* nemačkog društva. Upravo to je štitilo Nemce od “stvarnosti i činjenica”. Ali može li lažljivost zaista biti crta nacionalnog karaktera? Namerno, planirano laganje nije isto što i samoobmanjivanje. Arent ukazuje na alternativu koja je u tom kontekstu “radikalnija” i strašnija od jednostavne zrele laži: “Mrežni efekt tog jezičkog sistema nije sprečavao ljude da znaju šta rade već da stave znak jednakosti između onoga što rade i svog predašnjeg, ‘normalnog’ znanja o tome šta su ubistva i laži.”¹⁰

To je savršena definicija poricanja tumačenja — iako “ljudi” ne može značiti “svi ljudi”. Setimo se onih slika tračnica, tako izvanredno dočaranih u filmu Kloda Lan-

dzmana *Shoah*, koje su bile veza između života i smrti. Da li je organizacija “transportâ” bila smišljena obmana ili groteskno, ali ne i promišljeno ponašanje nemačke birokratije koja je svoj posao obavljala kao i obično?¹¹ Zaposleni na *Reichsbahnu* znali su rute kojima su se kretale stotine hiljada “putnika”, znali su njihova odredišta — i tačno su znali da su obmanuti. Ti zaposleni (1,4 miliona; od toga 500.000 službenika koji su upravljali sistemom) nastavljali su da raspoređuju osoblje, obezbeđuju teretne vagone, usklađuju redove vožnje, čiste vozove i lože lokomotive. Zvaničnici koji su osmišljavali, izdavali i beležili naređenja mogli su koristiti šifrovan jezik, ali obični radnici nisu imali potrebe da konstruišu i dekonstruišu tekstove. Usred tih bizarnih, stravičnih prizora, “sve” što je trebalo da urade svodilo se na održavanje utiska da se stvari odvijaju normalno.

SS je zadužio putničke agencije da naplaćuju bespovratan put do logora po ceni od četiri pfeniga... za pređeni kilometar. Deca mlađa od deset godina plaćala su pola cene, a mlađa od četiri godine vožena su besplatno. Grupni popust koji je podrazumevao polovinu cene za treći razred uveden je za deportacije više od četiri stotine ljudi... Zaposleni na *Reichsbahnu* koristili su iste formulare i primenjivali istu proceduru i kad su karte prodavali turistima koji su išli na odmor

9 *Ibid.*, 85.

10 *Ibid.*

11 Jasan kratak prikaz vidi u Berenbaum, *The World Must Know*, 112-117.

i kad su ih prodavali Jevrejima koji su slati u Aušvic.¹²

27 Nemoguće je da radnici na železnici uopšte nisu znali šta se dešava. Ali kakva vrsta znanja je to bila: ideološko uverenje?; znanje, ali nemanjenje?; znanje koje spada u zonu sumraka? Svaka normalizacija — to jest svaka mogućnost življenja — zahteva izvesno pretvaranje, ponašanje “kao da” se ne dešava ono što se dešava. Ljudi mogu dugo živeti sa strahotama, pa ipak se ponašati kao da je sve normalno. Ti prodavci karata i vozovođe morali su shvatiti da se dešava nešto nenormalno, ako ne i nemoralno. Na kraju su se verovatno prepustili tupoj rutini — ponašali su se kao da je reč o manje-više uobičajenom poslu. “Čovek se na svašta navikne.” Prepuštanje rutini može biti posledica nesvesne emocionalne odbrane, ali i svesnog pretvaranja, odluke da se život nastavi kao da je sve normalno. Ako nema unutrašnjeg uverenja da se nešto loše događa ili ako nema nikakve pretnje, nema ni potrebe za odbranom odnosno neutralizacijom. U suprotnom — a to je stravična mogućnost — možemo reći da “jezički sistem” zaista sprečava stavljanje znaka jednakosti između onoga što radimo i “nekadašnjeg”, “normalnog” znanja o tome šta su ubistva i laži. Službenici su primenjivali rutinsku proceduru prodaje karata stotinama hiljada ljudi koji su transportovani da bi bili pogubljeni. Šta nam se danas, posle šezdeset godina, čini strašnijim: mogućnost da zbog preterane izolovanosti i zaštiće-

nosti nisu mogli biti svesni da u svemu tome ima nečeg čudnog ili mogućnost da su, potpuno svesni svega, nastavljali da obavljaju svoj posao?

Postoje slučajevi kad politički autoriteti ne razrađuju nikakve strategije obmane ili jezičke šifre da bi prikriili zlodela jer se osećaju dovoljno zaštićenim. Dok su činili zločine Crveni Kmeri u Kambodži nisu se mnogo trudili da ih prikriju. U priručniku za ispitivanje pritvorenika nađenom u Tuol Slengu, centru gde su obavljana pogubljenja, postoji poglavlje pod naslovom “Pitanje vršenja torture”. U njemu su data podrobna uputstva o tome kako naneti bol i posebno se zabranjuje oklevanje i suzdržanost prilikom “vršenja torture”.

Danas ne postoji nijedna zemlja koja kombinuje takvu potpunu unutrašnju represiju i spoljašnju izolaciju. Zato je *istovremenost* bukvalnog poricanja i ideološkog opravdanja od suštinskog značaja — za počinioca u vreme kad vrše zlodela, za kasniju zvaničnu retoriku i za posmatrača. Argentinska hunta kreirala je naj-složeniju verziju dvostrukog diskursa koja je ikada viđena. Taj režim se posebno bavio jezikom i bio je opsednut mišljenjem svojih protivnika. Izmišljen je specijalan jezik, tajanstveni diskurs terora kojim se opisivao privatan svet čije je zvanično postojanje bilo javno i poricano i opravdavano.¹³ Na zvaničnom nivou diskurs hunte nije bio samo ideološki već, u krajnjoj liniji, mesijanski: “Prljavi rat” je bio odbrana od zapadnjačke i hrišćanske civilizacije. Argentina

12 *Ibid.*, 115.

13 Vidi Frank Graziano, *Divine Violence: Spectacle, Psychosexuality and Radical Christianity in the Argentine Dirty War* (Boulder, CO: Westview Press, 1992) i Marguerite Feitlowitz, *A Lexicon of Terror: Argentina and the Legacies of Torture* (New York: Oxford University Press, 1998).

je postala poprište na kojem se odvijala konačna bitka između sila života i sila smrti. Javni diskurs je bio potpuno šifrovan, pun pobožnih — čak metafizičkih pozivanja na čistotu, dobro i zlo, i svetu dužnost koja nalaže iskorenjivanje protivnika. Ali na privatnom nivou stvoren je rečnik svakodnevnog života koji je bio podešen tako da se zlodela čine normalnim. U skrivenom svetu torture — gde je nanošenje bola izrazito lično — izmenjeno je značenje koje su reči imale pre dolaska hunte na vlast, a neutralne reči dobile su novo tumačenje. *Assado* (roštilj) postalo je lomača na kojoj se spaljuju leševi; *la parilla*, ploča za prženje mesa, postala je metalni sto na koji su polagane žrtve da bi bile mučene; *Comida de Pescado* (hrana za ribe) označavala je drogirane ili mrtve zatvorenike koji su, s rasporanim stomacima, iz aviona bacani u more. Reč *submarino* nije označavala ni podmornicu, ni sendvič, ni tradicionalnu dečju poslasticu (čokoladu koja se topi u mleku), već kontinuirano potapanje glave u prljavu vodu (često pomešanu s mokraćom i izmetom) i njeno izvlačenje neposredno pre nego što se zatvorenik udavi.

Svi režimi koji primenjuju torturu koriste istu lingvističku tehniku: grozna stvar koja se *radi*, glagol, transponira se u neku običnu stvar, imenicu. Izraelski mučitelji “dávali” su Palestincima *bananu* (to jest vezivali su ih u bolan položaj na podu), *torbu* (dugo su ih dr-

žali u prljavom muslinskom džaku) i *frižider* (zaključavali su ih u orman veličine kovčega, puštajući hladan vazduh unutra).

U vreme kad se mučenje odvija počinioци ga ne mogu bukvalno poricati. Žrtva doživljava teatralno izopačenje jezika kao mučenje, neki mučitelji u njemu nalaze sadističko zadovoljstvo, a drugi u lancu komandovanja u njemu vide “zakonsko sredstvo”.¹⁴ Ali mučitelji konstruišu društvenu stvarnost u kojoj se činjenice i događaji iskrivljuju, prebacujući nanošenje bola u drugi kognitivni svet.¹⁵ O mučenju se govori i kao o “poslu” (“U kojoj si smeni sutra?”), a istražitelji dobijaju banalna *noms de plume* (“Teča”). U nekim argentinskim zatvorima mučitelji, stražari i žrtve živeli su zajedno, u istoj zgradi. Svakodnevni život je često ličio na halucinaciju. Zatvorenici su igrali karte sa svojim mučiteljima. Svi su gledali svetski šampionat u fudbalu 1978. godine (zatvorenici s lisicama i okovima) i navijali za nacionalni tim. U Olimpu, logoru u Buenos Ajresu, trudne zatvorenice — još uvek pod režimom torture — izlazile su sa stražarima u obližnji park i kafić. Sedeli su zajedno i razgovarali, delimično šifrovano, o svakodnevnom životu u mučilištima.

Humor paragvajskih mučitelja iz sedamdesetih godina bio je suroviji. Rugajući se retorici predsednika Kartera koja se pozivala

14 Feitlowitz, *A Lexicon of Terror*, 65. Neizvesno je, kaže ona, da li je upotreba izopačenih reči kao što je *parrilla*, koja se nastavila dugo nakon pada hunte, “namerno nastojanje da se spasu ranija, neuprljana značenja, da li je to znak poricanja ili je znak da, kako god okreneš, život teče dalje” (*ibid.*, 61).

15 Ronald D. Crelinsten, “In Their Own Words: The World of the Torturer”, u R. D. Crelinsten i A. P. Schmid (ur.), *The Politics of Pain: Torturers and Their Masters* (Boulder, CO: Westview Press, 1995), 34–64.

na ljudska prava davali su imena svojim batina-
ma u zavisnosti od njihove veličine: “Ustav”,
“Demokratija”, “Ljudska prava”. Batinajući
ljude, uzvikivali su: “Evo ti tvojih Ljudskih pra-
va!” Kad bi vezali zatvorenika za horizontalnu
šipku i pričvrstili žice za njegovo telo, brazilski
mučitelji su (aludirajući na Povelju o ljudskim
pravima Ujedinjenih nacija) govorili: “Vreme
je da se opet primeni Povelja.”¹⁶

29 Zdravorazumska objašnjenja raz-
like između zvaničnog i privatnog diskursa pod-
razumevala bi licemerje i cinizam. Ali javni dis-
kurs nije samo retorika koja potvrđuje sopstve-
nu ispravnost u cilju opravdanja zlodela već je i
“neka vrsta reorganizovane istine, mitološka
stvarnost u kojoj su reči i dela hunte integrisane
komponente jednog doslednog programa”.¹⁷
Režim poriče odgovornost za zlodela — koja se
ionako ne dešavaju — i neguje hermetičnu mi-
tologiju o opasnostima proisteklim iz delovanja
“subverzivnih elemenata”. Spoljna kritika jača
poricanje i čini ideologiju još neprikosnoveni-
jom. Čak i na suđenjima iz 1985. godine člano-
vi hunte su priznavali jedino neki mističan ose-
ćaj odgovornosti i nastavljali su da poriču sve
konkretno optužbe. Članovi Tužbenog veća po-
stali su stručnjaci za poricanje: “Prazne reči ge-
nerala Videle kojima potvrđuje da preuzima
punu odgovornost, ali da se ništa nije desilo,
pokazuju primarni proces mišljenja koji daje

magijsku moć rečima i tako pokušava da izbriše
stvarnost zato što želi da je porekne.”¹⁸

Zaista magijski realizam. Širom
Latinske Amerike korišćen je dvostruki diskurs
kao način “govora o teroru”.¹⁹ Glavnokoman-
dujući kolumbijski general rekao je da se prlja-
vi rat “navodno vodi”. Dakle, i jeste i nije. U
Markesovom romanu *Hronika najavljene smr-
ti* Tosig vidi paradigmu državnog terora u Ko-
lumbiji. U toj priči stanari posmatraju kako
dvojica naoružanih ljudi gone čoveka; oni pre-
tražuju deo po deo ulice; ubiće ga. Posmatrači
to osećaju, ali ipak ne mogu sasvim da poveruju
da će biti ubijen — ili, bolje rečeno, “oni isto-
vremeno i veruju i ne veruju”.²⁰ Markes doča-
rava taj čudan doživljaj nestvarne stvarnosti tako
uobičajen u kulturama terora: vodi se “rat ćuta-
njem”, ništa nije zvanično, nema nestanaka,
nema torture. Činjenično stanje se prenosi u
privatan domen straha i neizvesnosti. Govor o
teroru je ugušen; javno se ne govori ništa što bi
se moglo protumačiti kao kritika vojske.²¹

“Dvostruki diskurs” se gotovo mo-
že vizuelizovati. Živopisna slika znanog i navod-
no znanog može se naći u kancelariji uprave na-
cističkog programa “eutanazije”. Službenici
falsifikuju umrlice, pišu uobičajene izjave sau-
češća i rešavaju iskrisle finansijske probleme.
Zahvaljujući jednoj mapi na zidu sigurni su da
bolnica ne prosleđuje izveštaje o sumnjivo viso-

16 *Ibid.*, 39.

17 Graziano, *Divine Violence*, 8.

18 *El Libro de El Diario del Juicio*, navedeno u Graziano, *Divine Violence*, 45.

19 Michael Taussig, “Terror as Usual: Walter Benjamin’s Theory of History as a State of Sie-
ge”, u *The Nervous System* (London: Routledge, 1992), 11–35.

20 *Ibid.*, 21.

21 *Ibid.*, “Talking Terror 4”, 26–30.

kom broju smrtnih slučajeva. Pribadačama u koji koje predstavljaju određene mesece osoblje može da raspoređi loše vesti.²²

Ovaj odeljak ću završiti primerom Alberta Špera koji je, pored Edipa, najpodrobnije proučavan slučaj “nisam znao”. Od Nirnberga i Špandaua pa sve do svoje smrti 1981. godine Šper je poricao da je bio potpuno upoznat s Konačnim rešenjem. Većina istoričara vidi u tom poricanju ili prepredenu laž ili proizvod namernog slepila koje je za svaku osudu. U svakom slučaju, znao je dovoljno, pa je bilo kakvo rezidualno neznanje nevažno. Šperova biografija koju je napisala Gita Sereni (posvetivši 750 strana problemu istaknutom u podnaslovu — *Njegova bitka za istinu*)²³ još više komplikuje priču: to se naročito odnosi na one koji misle da je Šper šarmirao autorku i naveo je da prihvati izmišljotinu da se njegov život svodi na moralnu agoniju jer se stalno pita koliko je znao i sumnjao ili koliko je trebalo da zna. Oni su s pravom skeptični prema Šperovoj “dvostrukoj pretenziji; naime, on tvrdi da je na jedinstven način poznao Hitlerov režim i da istovremeno nije znao za opseg, a možda ni za samo odvijanje genocida koji je bio pogonska snaga tog režima”.²⁴ Sereni nas, međutim,

podseća na istorijski period u kojem su takva objašnjenja prvobitno data. Kako je znanje o strahotama raslo tako je rasla i potreba cele Šperove generacije da sačuva sliku o svojoj nevinosti koju je prethodno plasirala i da se sebi i drugima predstavi u manje lošem svetlu. Sereni preuveličava stepen denacifikacije i intenzitet žigosanja koji je iz toga proistekao. Ali pokazuje kako samo znanje postaje zlo koliko i delanje. “Znanje je ličilo na kulu od karata — i najmanje priznanje bilo je dovoljno da se ona sruši.”²⁵

Drugi optuženici u Nirnbergu govorili su čiste laži i odbijali su da priznaju odgovornost. Šperove laži su bile opreznije, specifičnije i uverljivije. On je prihvatio opštu odgovornost za ono što se desilo: u to vreme nije znao detalje, ali njegov položaj u vladi bio je takav da je trebalo da zna više. Nikada nije priznao ništa više od toga: “Spasle su ga povremene kapljice tobožnjeg priznanja. Ali zatim je neizbežno sledila istinska bujica poricanja, a često i njihovo ubedljivo obrazloženje.”²⁶ Ponašao je uvek istu mantru: “trebalo je da zna, mogao je znati, ali nije znao”.²⁷

Svakako nema sumnje da je “trebalo” i da je “mogao”. Ali da “nije” — to je već

30

22 Michael Burleigh, *Death and Deliverance: “Euthanasia” in Germany, 1940–1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 150.

23 Gita Sereny, *Albert Speer: His Battle with Truth* (London: Picador, 1996).

24 Dan van der Vat, *The Good Nazi: The Life and Lies of Albert Speer* (London: Phoenix, 1997), 2. To je nedorađena, loše napisana knjiga, ali autor je u pravu kad je skeptičan prema Šperovoj “brizljivo negovanoj slici o sebi kao apolitičnom nacističkom činovniku koji se iskupljuje otvorenim priznanjem” (346). On nije bio samo činovnik; niti je ikada priznao.

25 Sereny, *Albert Speer*, 167.

26 *Ibid.*, 340.

27 *Ibid.*, 690.

komplikovanija stvar. Sereni oprezno prihvata njegovo poricanje u vezi s određenim događajima, ali neka druga poricanja odbacuje kao “potpuno neodrživa” i zaključuje da Šper ni 1942. godine nije imao “svesnu svesnost” o genocidu. Simptomi njegove navodno “nesvesne svesnosti” mogli bi biti poglavlja u udžbeniku iz psihologije poricanja.

Prividno slepilo. Šper tvrdi da u vreme izgradnje — između 1934. i 1939. godine — nije video ništa što bi delovalo zlokobno. Neke stvari vam se ukažu, ali ne obraćate skoro nikakvu pažnju na njih, kao da ste slepi. Šperovo objašnjenje tog razdoblja pokazuje “prividno slepilo pred stvarnim događajima”.²⁸ Navešću njegove reči: “Ljudi nikada neće poverovati niti će me razumeti kad to kažem, ali ja sam razmišljao o drugim stvarima. Naravno, kad se nešto stvarno dešava, ‘svesnost’ o tome, kako vi to kažete, teško se može izbeći... Ali ja te događaje nisam video onako kako su kasnije istorijski i politički ocenjeni.”²⁹ Zlokobne stvari su mu “izmicale” ili su “zaobilazile njegovu svesnost”.³⁰ U biografskim beleškama on i ne pominje Kristalnu noć. “Činilo se da je zaista bio nesvestan onog što se zbivalo”.³¹

Nemati potrebu za znanjem. Šper i njegov krug “mogli su znati, ali nisu imali potrebu za tim, osim u slučajevima kad je postojala neka praktična

nužda ili psihološko odnosno intelektualno ograničenje koje im nije dozvoljavalo da ignorišu problem, te su s njim morali da se suoče”.³² Šperova odana sekretarica Anemari Kempf potpuno je jasna: “Naravno, sada mislim da je trebalo da osetimo da nešto nije u redu i trebalo je da postavimo sebi ista pitanja koja nam vi postavljate. Ali nismo to uradili i bilo je sasvim normalno da o tome čak i ne razmišljamo.”³³ Čak i kad su kasnije saznali za koncentracione logore, to im se nije činilo dovoljno važnim da bi o tome razgovarali. Sudbina Jevreja naprosto nije bila dovoljno zanimljiva.

Ne želeći, odbijati znanje. Načela programa “eutanzije” bila su poznata Šperovoj ženi i njenom elitnom krugu prijateljica, ali o njima se nikada nije razgovaralo. Anemari i Šper su videli propagandni film o toj temi, ali je ona tvrdila da nisu znali da se to stvarno dešava. Možda su, razmišlja ona, imali neku “skrivenu sumnju” da bi se stvari zakomplikovale kad bi znali ili pokušali da saznaju. I dodaje: “Da smo znali, morali bismo preispitati to što se dešava, morali bismo se suočiti s realnošću i — mnogo više od toga — ne bismo mogli o tome razgovarati samo teorijski, kao da govorimo o temi filma, već bismo morali i da preispitamo sopstveni stav o onome što se zbiva.”³⁴ Čak i kada su 1943. godine stvari postale potpuno jasne držali su se svoje “rešenosti

²⁸ *Ibid.*, 115.

²⁹ *Ibid.*, 115-116.

³⁰ *Ibid.*, 161.

³¹ *Ibid.*, 164.

³² *Ibid.*, 175.

³³ *Ibid.*, 379.

³⁴ *Ibid.*, 200.

da ne znaju”, hotimičnog odbijanja da priznaju šta se dešava. Sereni često ističe da je Šper odbijao da sazna stvari koje nije mogao da prihvati. I opet Anemari daje najbolje objašnjenje: “Mislim da je, na neki način, osećao da ono što ne zna zapravo i ne postoji.”³⁵

Kompartmentalizacija. Krajem 1943. godine Šper je posetio jedan koncentracioni logor; znao je i šta je Himler govorio u Potsdamu. Nije mogao više tvrditi da ne zna. Video je realnost zlodela koja je do tada samo podozrevao ili “osećao”. Nije mogao da živi s tim saznanjem — i započeo je kompartmentalizaciju koju će sprovesti do kraja života. Taj mehanizam se razlikuje od Liftonovog mehanizma blokiranja: “Mnogo je jači od ‘blokiranja’ istine i, u svom najekstremnijem vidu, može podrazumevati da više nije imao svesnu svesnost o laganju; Šper je živio laž, nije video kako je može okončati i — mislim da je to jedna od njegovih velikih vrlina — strahovito je patio zbog toga.”³⁶ Patio je, tvrdi Sereni, jer je bio moralno ambivalentan. Drugi analitičari imaju manje razumevanja: Šperova “sposobnost kompartmentalizacije (da ne upotrebimo neku jaču reč) trajala je celog života, omogućavajući mu da kasnije, mrtav ozbiljan, tvrdi da je bio nesvestan događaja koji su se odvijali u njegovom neposrednom okruženju”.³⁷

Moralna ambivalencija, moralna ravnodušnost ili moralna slepa tačka? Bio je na isti način mrtav ozbiljan i

kad je rekao da se oseća krivim zbog toga što ništa nije preduzeo u vezi s ono “malo” stvari koje je znao. Neprestano je govorio jedno te isto: u poređenju s “užasima za koje je trebalo da znam i zaključcima koje sam prirodno mogao izvući iz ono malo stvarnog znanja” nije važno koliko sam znao.³⁸ Šper i njegov krug nisu znali sve, ali su znali više nego “malo”. A kakve je zaključke izvukao *u to vreme*? I koji su zaključci za ono vreme bili prirodni? Ti ljudi nisu bili sumanuti, hipnotisani ili ubeđeni da je ispravno ono što je loše. Njih su ubeđili da “prihvate legitimnost zabranjenog znanja”.³⁹ Za neke stvari je bolje ne znati. Ako čovek ne može da se suoči sa znanjem, mora postojati bar moralna ambivalencija u vezi s tim znanjem. Sereni misli da je Šperova podvojenost između moralne nužnosti da se suoči s dugo potiskivanom krivicom zbog strašnog saznanja i očajničke potrebe da ga poriče bila velika dilema njegovog života. Odgovarajući na zahtev da odustane od poricanja znanja o holokaustu on je preformulisao priznanje svoje “opšte odgovornosti”, dopustivši da se njegova glavna krivica sastojala u “prećutnom prihvatanju [*Billigung*] progona i ubijanja miliona Jevreja”. Sereni je *Billigung* prevela kao “prećutno pristajanje”, ali je Šper dodao fusnotu u kojoj je taj termin objasnio kao “skretanje pogleda na drugu stranu, ali ne zbog znanja o naređenjima ili njihovim izvršenjima”. “Ovo prvo”, dodao je, “podjednako je ozbiljno koliko i drugo.” Suprotno i jednostav-

32

³⁵ *Ibid.*, 148.

³⁶ *Ibid.*, 707.

³⁷ Van der Vat, *Good Nazi*, 24.

³⁸ Albert Speer, *Inside the Third Reich* (Lodnon: Weidenfeld & Nicholson, 1970), 113.

³⁹ Navodi u drugom delu paragrafa uzeti su iz Sreny, *Albert Speer*, 707-708.

nije objašnjenje glasi: Šperova tobožnja moralna osetljivost ili ambivalencija nije bila ništa drugo do ravnodušnost prema znanju (naravno, u vreme kad su se događaji odvijali). O tim stvarima nije vredelo razmišljati. Kao što je jedan sagovornik Gite Sereni rekao o Šperovom krugu i drugim Nemcima njegove generacije: “Kad je reč o Jevrejima, postojala je, i verovatno se dugo održala, slepa tačka.” To nije bila i nije mogla biti *bukvalna* kognitivna slepa tačka: bez obzira na to da li *Billigung* znači prihvatanje, tolerisanje, saučesništvo ili pristajanje, ono se mora odnositi na *nešto* čega smo svesni. Semantički je nemoguće biti “ambivalentan” prema nečemu o čemu ništa ne znate.

Govor sećanja. Tek posle napuštanja Špandaua Šper se setio stvari koje su mu *u to vreme* izgledale čudno, ali ih je jedva primećivao. Nakon četrdesetak godina setio se “trenutne nelagode” koju je osetio kad je na berlinskoj železničkoj stanici video evakuaciju ogromnog broja nemačkih Jevreja. Ta vrsta naknadnog razmišljanja “samo je neprikladan pokušaj da ustvrdi kako nije bio moralno slep već samo zaslepljen”.⁴⁰ Kad ga je Sereni upitala zašto je osetio nelagodnost — na kraju krajeva, preseljenja stanovništa su tada bila česta — Šper se naljutio. Odgovorio je: “Bio sam slep po svom izboru... ali nisam bio neko ko ništa ne zna.” Naravno da je znao da su Jevreji “specijalan problem”. Ali nije odgovorio na ključno pitanje o “nelagodnosti”. Ako je

bio u tom stanju uma (“predosećanja” ili “sumnje”), to je samo moglo značiti da je *u to vreme* znao ono što je kasnije stalno poricao: da je imao pojma o programu istrebljenja. Sereni je insistirala na toj temi. Setila se da je napisala: “Mogu reći da sam osećao da se Jevrejima dešavaju stravične stvari.”⁴¹ Sereni je bila uporna: “Ako ste osetili, onda ste znali. Ne možete osetiti ništa ili sumnjati ni u šta. Znali ste.”⁴² To jest, znao je ono što je u Nirnbргу uspešno poricao, izbegavši tako smrtnu kaznu. Sereni nije popuštala: “Kažete da ste osetili nešto... Ali ne možete osetiti tek tako; kad se nešto ‘oseti’, to je unutrašnja spoznaja znanja. Dakle, ako ste ‘osetili’, vi ste znali.”

Jedini Šperov odgovor bio je da se zahvaljuje Bogu što Sereni nije bila tužilac u Nirnbргу. On je odmah shvatio da moralne implikacije paradoksa poricanja važe za osećanje kao i za znanje. Neke stvari nikada nije saznao, pa ni osetio: u hijerarhijskoj organizaciji opsednutoj tajanstvenošću ljudi na vrhu su zaštićeni od stvarnosti. Ne mogu biti okrivljen za *pasivno neznanje*: zaista “podmuklo”. Žalim slučaj, ali ne mogu biti okrivljen za *aktivno neznanje* (zato što ne pokušavam da saznam), *pasivno nedelanje* (ravnodušnost) i *aktivno nedelanje* (ćutanje): zaista “licemerno”.

Poricanje odgovornosti

Među običnim počiniocima nedela najrasprostranjenija i najpopularnija objašnjenja jesu

⁴⁰ *Ibid.*, 222.

⁴¹ *Ibid.*, 706.

⁴² *Ibid.*, 707.

⁴³ *Ibid.*, 222.

različita poricanja odgovornosti (ili *mogućnosti delovanja, namere, autonomnosti i izbora*). Ona obuhvataju raspon od izgovora i pozivanja na nesposobnost, čime se potpuno poriče odgovornost (“Nisam znao šta radim”, “Mora da mi se svest pomračila”), do umerenijeg rečnika socijalnog determinizma (loši odnosi u kući, loše društvo, loš kraj, loša sreća). Te priče se razlikuju od ideološki nadahnutih objašnjenja koja, već po definiciji, moraju *prihvatiti* punu moralnu odgovornost.

Na ideološkom planu, repertoar poricanja odgovornosti još je bogatiji. Bauman tačno zapaža da izbegavanje odgovornosti ne samo što nije naknadan izgovor koji se počinocu čini prikladnim već je reč o “neusidrenoj odgovornosti” kao uslovu pod čijom zaštitom obični ljudi učestvuju u zlodelima. “U praksi, neodređena odgovornost podrazumeva da je moralni autoritet kao takav onemoćao, a da pri tom nije otvoreno ugrožen niti porican.”⁴⁴ U tom repertoaru poricanja najčešće je pozivanje na *poslušnost pred autoritetom*, ali ću razmotriti i tri druge vrste objašnjenja: *konformizam, nužnost i rascep*.

Poslušnost

Najlakši i najrazumljiviji način izbegavanja lične odgovornosti jeste pozivanje na autoritet i poslušnost. Time se poriču mogućnosti delo-

vanja, namera, sklonost i mogućnost izbora: “Samo sam izvršavao naređenja... Nisam imao izbora... Nisam mogao da odbijem... Nisam imao ništa protiv tih ljudi, ali su nam rekli da ih moramo ubiti.” To su priznanja potčinjenih koji ne stvaraju politiku nego je primenjuju, koji ne daju naređenja nego ih primaju. Ikonička slika takve poslušnosti je Ajhman (koji je, međutim, *i te kako* stvarao politiku i davao mnoga naređenja): bio je šraf u mašini, samo je izvršavao naređenja koja su mu davala pokriće; izvršavao je obaveze dobrog građanina, radio je saglasno novim “zakonima zemlje”.

Kao što su “dobri Nemci” ikone neznanja, tako su i Milgramovi dobrovoljni učesnici u eksperimentu postali ikone poslušnosti. Prizor je bio naprosto nezaboravan: ljudi su sedeli pored lažnih instrumenata, lažni “instruktori” su im naređivali da daju lažne elektrošokove lažnim žrtvama koje su dobijale lažne srčane napade. Ta scena nam upečatljivo pokazuje kako većina ljudi pristaje na poniženje i bespogovorno se pokorava autoritetu.⁴⁵ Na usavršen pojam “zločina iz poslušnosti” nailazimo u objašnjenjima masakra koji su 1968. godine počinili američki vojnici u selu Maj Laj u Vijetnamu.⁴⁶ Zločini iz poslušnosti su nemoralne ili kriminalne radnje koje se dešavaju u hijerarhijskim organizacijama (vojsci, policiji, snagama bezbednosti, gerilskim ćelijama) i

⁴⁴ Bauman, *Modernity and the Holocaust*, 163.

⁴⁵ Većina komentatora suviše pojednostavljuje taj veliki eksperiment. Ignorise su razlike koje je Milgram uočio menjajući uslove ogleada, a previđaju se i oštra zapažanja u vezi s poslušnošću pred autoritetom. Vidi Stanley Milgram, *Obedience to Authority* (New York: Harper and Row, 1974).

⁴⁶ Herbert C. Kelman i V. Lee Hamilton, *Crimes of Obedience* (New Haven: Yale University Press, 1989).

vezane su za naređenja dobijena od nekog ko nam je nadređen u lancu komandovanja. Opšti pojam poslušnosti koristi se na različite načine. Što smo niže na hijerarhijskoj lestvici to lakše poričemo ličnu odgovornost. Na kraju dugog komandnog lanca postajemo maksimalno pasivan primalac naređenja, nesposoban za bilo kakvu inicijativu. Ali svaki viši stepen u strukturi vlasti (na kojem se ne izdaju direktna naređenja) udaljava nas od krajnjih rezultata. Potčinjeni smo slabijoj društvenoj kontroli i manjim ograničenjima jer nismo mi ti koji neposredno vršimo zlodela; mi ih čak ni ne vidimo. Time se omogućava poricanje odgovornosti koje je posebno ubedljivo u operacijama ubijanja uz pomoć visoke tehnologije ili višefaznim operacijama — sve što treba da uradimo jeste da u svakoj sledećoj fazi potčinjenom prenesemo šifru kojom se upozorava na pripravnost.

Kelman i Hamilton su ukazali na tri uslova koje je potrebno ispuniti da bi osoblje nižeg ranga počinilo zločin iz poslušnosti. Prvi je *davanje ovlašćenja* za primenu nasilja naredbom legitimnog autoriteta. Od nas se ne zahteva da poričemo moralne vrednosti već samo njihovo važenje u datom slučaju: dopušta nam se da povredimo *te* druge na tom mestu (što je svakako bolje objašnjenje od “rascepa ega”). Nema opšteg ideološkog opravdanja. Ni naš sopstveni moral nije važan; viši autoritet donosi moralne odluke. “Pozivanje na višu lojalnost” zapravo je pozivanje na sam kodeks poslušnosti. Drugi uslov je *dehumanizacija* — neprijatelji ili žrtve smešteni su izvan našeg moralnog univerzuma. Prema njima nemamo normalne moralne oba-

veze. Treći uslov je *rutinizacija*: kad jednom prevaziđemo moralna ograničenja koja u početku osećamo — vojnik prvi put ubije civila, mučitelj prvi put upotrebi elektrošokove — svaki sledeći korak postaje lakši. Teže nam je da objasnimo zašto treba da odustanemo od takvih radnji jer bi to dovelo u pitanje ranije postupke. Svaki korak postaje mehanička radnja, dirigovana isključivo sredstvima. Da upotrebimo reči poručnika Kelija koje lede krv u žilama: ubijanja slična onome u Maj Laju nisu bila “nikakav veliki problem”.

Pomenuti uslovi obično već postoje u organizaciji ili političkoj kulturi počinioca. Ukoliko ih nema, moraju postati predmet obuke. Za vreme vladavine hunte u Grčkoj, između 1967. i 1974. godine, obuka mučitelja otpočela je otklanjanjem osetljivosti na sopstveni bol, patnju i poniženje. Instruktori su ih primoravali da gledaju filmove koji su postepeno postajali sve jeziviji. Naučili su ih da ne misle o onome što stvarno rade terajući ih da se koncentrišu na sitne detalje kao što je, recimo, motiv na dršci noža. “Stalna primena takvog režima čini vojnika neosetljivim, pa je u stanju da odvoji svoja osećanja od čina ubijanja i nanošenja bola.”⁴⁷ Kad je “objekt” lišen svakog identiteta osim identiteta teroriste ili neprijatelja, osećanja prema njemu se gube. Obuka jača “stav da isključivo treba težiti izvršenju zadatka”: svest je sužena, a svest je opsesivno usredsređena na samo jedan zadatak — dobijanje informacije. Uraditi *nekome* nešto postaje samo “uraditi nešto”. Bilo je potrebno reedukovati buduće mučiteje kako bi postali ubeđeni da su ljudi koje su

47 Crelinsten, “In Their Own Words”, 48.

nekada smatrali sličnim sebi zapravo prikriveni prevratnici.

Većinu zlodela sprovode organizacije kao što je, na primer, vojska. Zato su ona nezamisliva bez izvesnog stepena poslušnosti. Ali priklanjanje autoritetu je samo po sebi ideološka vrednost, kao što i retorika počinitelaca, čak i onih najzagriženijih, može uzdići na malo viši nivo od poslušnosti, neznanja, neiskrenosti, pretvaranja i samoobmanjivanja. Ta stanja uma međusobno se kombinuju ili osciliraju. Najopasnija je neiskrenost. U moralnoj praznini koju stvara stanje terora počinioci mogu kao *sopstveno uverenje* usvojiti stav da postupaju protivno svojoj volji. Za vreme četvorogodišnjih masovnih pokolja u zamku Hartman u Austriji (T-4 “ubijanje iz milosrđa” neizlečivo bolesnih, gasne komore za decu, bolesne i slabe iz Mathauzena i drugih obližnjih logora) administrativno osoblje je marljivo obavljalo svoj posao i izvršavalo naređenja, sve vreme uveravajući sebe “da saraduju pod prisilom i protiv svoje volje”.⁴⁸ Iz te praznine ponikao je osećaj bespomoćnosti koji nije bio ništa drugo do uteha da ništa drugo nije moguće, da nikakav otpor ne bi imao smisla. Po rečima jedne od tamošnjih sekretarica, samo su prihvatili činjenicu da “ništa ne može da se uradi”. Rezultat je bio sledeći: “Rezignacija ih je dovela do uverenja da su bespomoćni, do konačnog unutrašnjeg opravdanja pokornosti.”⁴⁹ Ako je tačno da poslušnost kauzalno iziskuje zlodela, onda je tačno i da učešće u zlodelima stvara poslušnost.

Psihološki profil počinitelaca kao ljudi koji svojevoljno čine zlodela ili kao ljudi koji ih čine iz poslušnosti nije glavno pitanje. Važno je samo da li kulturna klima i autoritet države prihvataju motivaciona objašnjenja ljudi koji ubijaju, osakaćuju, muče i siluju zato što im je to naređeno.

Konformizam

Jednostavna reč “konformizam” nema sličnosti s “poslušnošću pred autoritetom”, ali zaslužuje jednaku pažnju. I u verziji kojom se služe prestupnici i u verziji kojom se služe ideologije, pozivanje na konformizam — “Samo sam radio isto što i drugi (zašto onda imate pik na mene?)” — široko je rasprostranjeno, deluje veoma verovatno i ima očigledan empirijski smisao. Verzija delinkvenata — loše društvo, ozloglašen kraj ili škola — pojavljuje se u popularnim iskazima kao što je: “Bio je fin dečko dok nije upao u to društvo.”

Na prvi pogled ideološka verzija nije privlačna. Teško je zamisliti kako vojnik kaže novinaru da je pred decom silovao i ubio majku jer “su i svi drugi to radili”. Ipak, u podrobnijim objašnjenjima, očekivanja, pritisci i zahtevi proistekli iz situacije — “Ne znate kako je bilo tada u tom selu” — mogu izazvati snažan osećaj privremenog gubitka mogućnosti izbora. Postoje i konformistička poricanja koja prevazilaze granice neposredne situacije i prerastaju u dugoročnije alibije: “Jednostavno sam bez razmišljanja radio ono što su i svi drugi oko me-

36

48 Gordon Horwitz, *In the Shadow of Death: Living Outside the Gates of Mauthausen* (London: I.B. Tauris, 1991), 80.

49 *Ibid.*

ne radili.” Takva tužna priča može se preobraziti u najradikalniju verziju konformističke odbrane: “Da ste bili tamo, ponašali biste se potpuno isto. Prema tome, nemate prava da me osuđujete.” Ta tvrdnja je zastrašujuće plauzibilna.

Nužnost i samoodbrana

Poricanje odgovornosti koje se poziva na nužnost često je objašnjenje u krivičnom pravu. Podtekst se može pozivati i na samoodbranu: “imao je nož u ruci i hteo je da me ubije”, “moralni smo da se zaštitimo”. Kao i u slučaju poslušnosti, objašnjenja se vezuju za neposrednu situaciju. Suočeni smo s očiglednom opasnošću i pretnjom: terorista se sprema da baci bombu, pa počinjemo da pucamo. Naš postupak može biti izraz panike, refleksna radnja ili rezultat procene okolnosti. I svaka razumna osoba postupila bi slično. Ali problem nastaje kad pretnja nije tako neposredna ili kad je više hipotetična: na primer, kad mučimo teroristu kako bi otkrio mesto na kojem se nalazi “tempirana bomba”.

“Nužnost” ima donekle drukčije značenje u teoriji o “prljavim poslovima”. Po toj teoriji, svako društvo ima prljav posao koji se jednostavno mora obaviti. Kao politički ekvivalent uklanjanju đubreta taj posao je nepopularan i često se obavlja u tajnosti, iza javne scene. “Prljav posao” ne treba povezivati s lošim ljudima. Naprotiv, to nesebično ispunjavanje zadatka zahteva dobre ljude — čiji skriveni doprinos

onome što je za kolektiv nužno shvatamo kao nešto što se samo po sebi razume.⁵⁰ Jedan izraelski psihijatar pitao je srednje rangiranog pripadnika *Shabaqa* (službe unutrašnje bezbednosti) šta misli o onima koji kritikuju primenu torture nad Palestincima. Šta misli o svom poslu? Ovaj je odgovorio da kritiku nikada nije doživljavao kao nešto lično. On zna da nije sadista i da njegovi postupci nisu moralno neispravni. Obični Izraelci — uključujući i te iste kritičare iz redova boraca za ljudska prava — mogu i dalje da žive udobno i da znaju da su im deca bezbedna jer se pouzdaju u skriven, prljav posao koji obavljaju ljudi poput njega. Vreme je da se shvati: “Svaki dvorac ima svoju septičku jamu.”

Rascep

Radikalno poricanje odgovornosti podrazumeva pripisivanje sopstvenog postupka drugom, autonomnom delu jastva: u skladu s frejdovskim modelima disocijacije, kompartmentalizacije i rascepa ega. Uobičajena objašnjenja koja nude devijanti (“Nemoguće je da sam ja uradio tako nešto”, “To mora da je bio drugi deo mene”) obogaćena su otkrićem “disocijativnih stanja” i “višestrukih ličnosti”.

Najpoznatiji primer ideološke primene tog modela nalazimo u Liftonovoj studiji o nacističkim lekarima.⁵¹ Stvarno jastvo se na tri načina odvaja od osobe koja čini nedela. Prvi je uspostavljanje *disocijativnog polja*, “mesta” gde se jedan deo jastva odvaja od ostatka jastva. To je

50 Klasičnu analizu dao je Everett C. Hughes, “Good People and Dirty Work”, *Social Problems*, 10 (1962), 3-11.

51 Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide* (New York: Basic Books, 1986), i *idem*, “The Genocidal Mentality”, *Tikkun*, 5 (jun 1990), 29-32 i 97-99.

stanje odvojenosti u kojem se formiraju potisnuta sećanja i višestruke ličnosti. Drugi je *psihička utrnulost*: smanjenje sposobnosti osećanja ili sklonosti ka bilo kakvim emocijama odnosno radikalno odvajanje znanja od osećanja. I konačno, *udvajanje*: formiranje dela jastva koje, u funkcionalnom pogledu, postaje celo jastvo. Takva osoba, počinilac užasnih stvari, spada u kategoriju “aušvicovskog jastva”, jastva koje je usklađeno s datim okruženjem i u njemu se ugodno oseća — ona daje smrtonosne injekcije, vrši eksperimente s fatalnim ishodom, nadzire proces ubijanja. Kad se takav lekar preko vikenda vrati kući, on aktivira svoje prethodno, relativno humanije jastvo i funkcionise kao ljubazan, brižan muž i otac. Po povratku na posao iscelitelj se transformiše u ubicu koji je “čekao” u istinskoj personi, ali nije imao svesnost ubice. Kad se ubica pojavi, on poriče da je ubica i nastavlja da o sebi i svom ponašanju razmišlja kao o nečemu što je dobro.

Uprkos svoj živopisnosti Liftonove slike koja govori o “udvajanju u centru” (počinioци) i “utrnulosti na periferiji” (posmatračici, publika), teza o rascepu nije ubedljivo objašnjenje ponašanja nacističkih lekara i sličnih počinilaca zlodela. Nemogućno je da preko vikenda lekar ne bude svestan onoga što je radio preko nedelje ili da te postupke pripisuje drugom delu jastva. Čak i ako u trenutku dok daje smrtonosnu injekciju “pacijentu” zaista misli da je plemenit iscelitelj, to nije zato što se “di-

socirao” već zato što u je u tom okruženju njegov vlastiti ideološki autizam u harmoniji s društvenom stvarnošću drugih ljudi.

Nije nam potreban suptilan model rascepa da bismo objasnili zašto su ti lekari sami sebe obmanjivali mišljenjem da obavljaju plemenit i naučnički posao. Doktrine o socijalno-biološkoj čistoti postojale su i pre Aušvica, a postojao je i amoralan profesionalni mentalitet lekara i pravnika.⁵² Neki lekari su i pre toga učestvovali u programima nasilne sterilizacije. Lifton dopušta da je postojao ideološki uticaj, ali s pravom ističe da nisu svi ti doktori bili sledbenici ideologije; oni su prihvatili njene pojedine delove ali ne i celu ideologiju. To je tačno, ali oni su znali šta rade — uprkos tome što su u to vreme (možda), i kasnije (verovatno), odbijali da prihvate činjenicu da je ono što su radili ukazivalo na njihovo “pravo” jastvo. Rascep i udvajanje ne mogu biti razlog da obični ljudi postanu dugogodišnje serijske ubice koje ne razmišljaju o svojim postupcima. U vezi s jednim posebno ambicioznom i bezdušnim doktorom koji je učestvovao u sprovođenju programa “eutanzije” Berli kaže: “Sumnjam da su ljudi kakav je Gorgas provodili dan kao dva različita čoveka u onom smislu u kojem to neki psihijatri tvrde.”⁵³

Psihopatološki mehanizmi kao što je “rascep” suviše su dramatični da bi mogli ostvarivati svakodnevne oblike distanciranja od uloge, kompartmentalizacije i segmentacije pu-

38

52 Ubedljivu studiju o tome kako su nemački pravници prećutno odobravali užasne zločine pozivajući se na poricanja uklopljena u zvaničnu pravnu ideologiju vidi u Ingo Muller, *Hitler's Justice: The Courts of the Third Reich* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991).

53 Burleigh, *Death and Deliverance*, 154.

tem kojih se ljudi odvajaju od onoga što rade. Svi mi to obično činimo i obično smo svesni onoga što činimo. Ta stanja ne samo što nisu toliko privatna i skrivena da mogu obmanuti i samo jastvo već upravo proističu iz javno dostupnih, čak klišeiranih kulturnih poricanja kao što je tvrdnja: “Moj posao nisam ja.” Naša društva podstiču i nagrađuju uspešnu praksu rascepljivanja; disocijacija i utrnulost su neodvojiv deo najnovijih modernih kultura poricanja. Navešću četiri tipa:

39

✱ *Ograničen ili situacijski moral.* On nam dopušta da izolujemo nedelo i posmatramo ga u okviru specifične situacije ili mesta a da pri tom ne doživljavamo sebe kao nekog ko je, uopšteno gledano, nemoralan. Za vreme *intifade* u Izraelu rezervisti su, nakon počinjenih zverstava u Gazi, svakog meseca dobijali odsustvo: odlazili su kućama, skidali uniforme, kačili na košulje značke s golubom mira i zatim izlazili na demonstracije *Mir sada*. Pravnici koji su se borili za građanske slobode pisali su članke i držali predavanja gostujućim delegacijama, osuđujući vojni pravosudni sistem koji je primenjivan nad Palestincima, ali su nastavljali da služe kao rezervisti u tim istim vojnim sudovima. Ti oblici institucionalizovanog licemerja i neiskrenosti nailazili su na opštu *pohvalu* kao znaci “tolerantnosti” društva.

✱ *Redstvenodruštvena disocijacija.* U skladu sa svuda prisutnom metaforom “šrafa u

mašini”, ljudi nisu potpuno odgovorni za ishod poduhvata u kojem igraju samo ograničenu ulogu. U organizacijama s jasnom podelom rada mnogi fragmentarni zadaci sami po sebi deluju bezazleno. Moralnost je lakše ukinuti ako su ti rutinski delići akcije izolovani od krajnje funkcije ili konačnog cilja. Ljudi se više koncentrišu na to da dobro obave posao nego na efekat onoga što rade. Svaka tako prouzrokovana patnja daleka je i nevidljiva. Međutim, u mnogim slučajevima, čak i birokrati s veoma ograničenim zadacima (koji, recimo, planiraju red vožnje) imaju neki osećaj kuda sve to vodi. Naprosto je nemoguće da sveštenici u administrativnom sedištu “programa eutanazije” nisu tačno znali šta rade. Berli opisuje kako je Irmgard Huber, glavna medicinska sestra direktno umešana u ubijanje šticećenika u ustanovama, sačuvala psihološku fikciju da ne učestvuje u stvarnim pogubljenjima. “Koristila se različitim strategijama poricanja i izbegavanja kako bi se distancirala od onoga što radi.”⁵⁴ Prisustvovala je jutranjem kolegijumu lekara, ali je uputstva za ubijanje pacijenata prenosila na svoje potčinjene. Održavanje fikcije o sebi kao pasivnom prenosiocu naređenja bilo je potpuno svesno.

✱ *Moralni bilans.* Počiniooci koji su sasvim svesni štetnosti i nemoralnosti svojih postupaka ipak ih pripisuju malom, zasebnom odeljku jastva. To nije holivud-

54 *Ibid.*, 252.

ska rascepljena ličnost, gospodin Zloća čiji užasni postupci nisu poznati finoj gospođici Dobrici niti ona može da ih kontroliše. Naglasak nije na tome da je odeljak zaseban, nesvestan ili skriven, već da je *mali*. Na moralnoj mapi našeg života to mesto nije značajno; nemojte nam suditi samo po tome. Računovodstveni obrasci u koje upisujemo svoje rezultate pokazuju da je naš moralni bilans pozitivan. Litvanski seljaci koji su nacistima spremno predavali svoje susede Jevreje a zatim se useljavali u komšijske kuće danas podsećaju posetioce (od kojih su mnogi “komemorativni turisti”) da su pre toga veoma cenili Jevreje i da su se prema njima veoma ljubazno ponašali. Ni sada nemaju ništa protiv njih.

✱ *Neiskrenost i distanciranje od uloge*. Mnoga društva, naročito demokratska, podstiču radikalno odvajanje verovanja od dela. Ljudima koji nisu voljni da rade loše stvari i ne mogu tek tako da ih opravdaju daje se prostor da veruju kako se ono što govore sebi ne može izjednačiti s onim što rade. Dok ga je saslušavao u pritvoru, izraelski istražitelj je jednom istaknutom Palestincu rekao da mu je ta situacija neprijatna. On sâm je za izmirenje; neko vreme je podržavao stvaranje palestinske države i radovao se što će tamo jednog dana upoznati dr A. Na hebrejskom postoji čak i poseban izraz — čiji ironičan naboj postaje sve izrazitiji — kojim se opisuje disocijacija delanja i emocija. *Yorim V'Bochim* doslovno znači “pucanje i

plakanje”: pošto obavimo sve neprijatne stvari — u samoodbrani, iz nužnosti ili dužnosti — glasno i javno izražavamo žaljenje zbog žrtava, pa čak i simpatiju prema njima.

Poricanja počinitelaca i posmatrača neizbežno sadrže iste elemente rascepa, disocijacije i distanciranja. To mogu biti stanja uma, ali ukazuju i na šire društvene obrasce. Najupornije pokrete “protiv poricanja” — Crni pojas u Južnoj Africi, Majke sa Plase de Majo u Argentini, Žene u crnom u Izraelu — pokrenule su i podržavale žene. Da li to znači da je muškarcima lakše nego ženama da kompartmentalizuju svoje kognitivne, emocionalne i moralne reakcije na patnju?

Poricanje povrede

Prestupnici se mogu pozivati na razne varijante iskaza “Nikome se ništa strašno nije desilo”. Te varijante obuhvataju iskaze slične bukvalnom poricanju (“Nije mi jasno zašto se uopšte diže tolika buka?”), potcenjivanju povrede (“To malo para im sigurno neće nedostajati”) i legalističkom tumačenju (“To je bio običan posao”).

Strašna politička zlodela ne dozvoljavaju tako olako poricanje povrede. Počinioci pokolja ili otmica teško da mogu tvrditi kako žrtve nisu stvarno povređene. Davanje drukčijeg okvira događaju — “to se ne uklapa u pravnu definiciju torture” — češće je u zvaničnom diskursu nego u rečniku individualnih počinitelaca. Ali kad žrtve pripadaju obezvređenoj etničkoj grupi obično se tvrdi da one ne osećaju bol kao drugi ljudi: nasilje nije strano

njihovoj kulturi, to je jedini jezik koji razumeju, pogledajte šta rade jedni drugima.

Ne znamo da li i koji počinioци uvek ili ponekad poriču povredu u vreme kad je nanose; a ne znamo ni koji počinioци to nikada ne rade. Neke preživеле žrtve i spoljni posmatrači tvrde da već postojećí prezir prema žrtvama stvara kod počinilaca mehanizam pomoću kojeg se oni zatvaraju, postaju slepi pred patnjama koje nanose. Međutim, u bukvalnom smislu, većina počinilaca je svakako svesna patnje žrtava jer je upravo nanošenje patnje njihov cilj. Ili im se svest o tome sama nameće, ma koliko bila maglovita, periferna i trenutna. U tom slučaju poricanje ili neutralizacija patnje svedoči više o moralnoj nego o kognitivnoj slepoj tački. Ipak, ponekad su oči slepe od samog početka — što je kumulativni rezultat potpune kontrole nad celokupnim stanovništvom (na primer, za vreme vojne okupacije). Strahovita zlodela ne osećamo tako snažno kao svakodnevne uvrede, sitne neugodnosti i beznačajna poniženja zbog blokade puteva, ograničenja kretanja, procedura pretrage i policijskog časa. Za razliku od nas koji te sitne povrede snažno osećamo — na primer, kad nekog starca pretresaju i verbalno vređaju pred unukom — moćnici ih uopšte ne vide.

Poricanje postojanja žrtve

“Oni su počeli” je najstarije objašnjenje privatnog nasilja. Tvrđnja počinioца nedela da je on “stvarna” žrtva podrazumeva neposrednu, kratkoročnu odbranu i provokaciju. Kad je reč o političkim zlodelima, poricanje postojanja žrtve više je ideološki ukorenjeno u istorijski bes-

konačne narative okrivljavanja drugog. Svi sko-rašnji počinioци žestokog političkog nasilja ponavljaju refren: “Pogledajte šta su oni nama uradili / šta nam rade.”

Diskurs je melodramatičan: legendarni heroji i progonjene žrtve, pobeda i poraz, krv i osveta. Narativi s potpuno različitim istorijskom i kulturnom podlogom imaju isti kraj: “istorija” pokazuje da ljudi koje nazivate žrtvama nisu stvarno žrtve; mi koje osuđujete bili smo “stvarne” žrtve; kad se sve sabere, oni su pravi agresori; prema tome, zaslužuju da budu kažnjeni; pravda je na našoj strani.

Tekst se može osloniti i na “teoriju o pravednom svetu”.⁵⁵ U pravednom svetu patnja nije slučajna; nedužne ljude ne stiže kazna proistekla iz nečije samovolje. Mora da su nešto uradili. Zaslužuju da pate zbog onoga što su uradili, što mora da su uradili, što su pomogli da bude urađeno ili zbog onoga što će uraditi jednog dana (ako sada ništa ne preduzmemo). Čak i kad nema objektivne simetričnosti, obe strane mogu osećati da im je ugrožena sama egzistencija. Čuvena je izjava Golde Meir, kraljice izraelskog kiča, kojom je ona potvrđivala sopstvenu ispravnost pretendujući na položaj žrtve; ona je prekorila Arape (Palestinci, rekla je, ne postoje) zbog toga što “teraju” fine izraelske momke da im čine tako užasne stvari.

Razrađeno pozivanje na istoriju pre se može očekivati od lidera, ideologa i zvaničnih branitelja nego od običnih počinilaca zlodela. Ipak, u mnogim sukobima — kao što su izraelsko-palestinski, bošnjačko-srpski ili onaj u Severnoj Irskoj — individualni učesnici na

55 Melvin Lerner, *The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion* (New York: Plenum Press, 1980).

obema stranama imaju živu političku svest o tome da su upravo oni žrtve i razvijen istorijski osećaj koji im potvrđuje da su u tom pogledu u pravu. U tim društvima mitovi etničkog nacionalizma pomoću kojih žrtve i počinioci zamenjuju mesta lako nalaze put do lidera, medija i običnih ljudi. Čak i kad se njihov život temelji na potpuno apolitičnoj supkulturi uživanja u surovosti i muškom nasilju, učesnici se rado pozivaju na “istoriju” kao opravdanje. Jedan srpski vojnik je 1999. godine govorio o Kosovskoj bici kao da se desila pre nedelju dana. Ignjatijef ističe da je takav nacionalizam izuzetno sentimentaln: kič je prirodna estetika etničkog čistača.⁵⁶ Kao u Verdijevoj operi — ubice na obema stranama prave pauzu između pucaanja da bi opevali nostalgican epski tekst. Njihovo nasilje ima ovlašćenje države (ili nečeg što liči na državu); imaju tu prednost što su opsednuti ljubavlju jačom od razuma i osećaj pripadnosti krugu koji ta ljubav obeležava. “Takva ljubav pomaže nam da verujemo da nas upravo usud, ma koliko tragičan bio, obavezuje da ubijamo.”⁵⁷ To nam je sudbina. Moramo se osloboditi neprijatelja — agresora koji su sve i započeli — i živeti mirno i bezbedno sa svojim narodom. Kolektivno sećanje koje poriče potpunu humanost drugih grupa dopušta različite nijanse “oslobađanja” — od nasilne segregacije do

etničkog čišćenja ili masovnih deportacija (“premeštanja”), pa čak i genocida.

To nije situacijska surovost. Da bismo bili dugogodišnji počinilac ili saučesnički posmatrač moramo osećati svet kao mesto u kojem prisustvo drugih ljudi gotovo i nije priznato. Oni dobijaju ono što zaslužuju, ne zbog stvari koje rade već zbog činjenice da su to što jesu. Svi ideolozi isključuju druge iz svoje moralne zajednice i postavljaju ih izvan granica u kojima se vrednosti i pravila fer igre poštuju.⁵⁸ U svom opisu nacionalističkog predstavljanja neprijatelja Ignjatijef se poziva na Frojdova opažanja vezana za “narcizam male razlike”. Kao i domaća politika identiteta, strani nacionalizam nije samo narcistički već i autističan: reč je o “patologiji grupa koje su toliko svedene na potvrđivanje sopstvene ispravnost kao žrtava, koje su toliko zarobljene sopstvenim mitovima i ritualima nasilja da nisu u stanju ni da čuju ni da vide nikog osim sebe niti su u stanju da od bilo koga izvan svog kruga nešto nauče.”⁵⁹

Ideološka istorija koju su konstruisale elite, lideri i zvaničnici nije poznata svim počiniocima, a pogotovu ne mogu svi da je artikulišu. Isto to važi i u obrnutom slučaju. Populistički rasizam (stereotipi, vicevi) može biti svakodnevna pojava među običnim vojnicima

56 Michael Ignatieff, *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism* (London: Vintage, 1994), 6.

57 *Ibid.*

58 Vidi “Moral Inclusions and Injustice”, specijalno izdanje *Journal of Social Issues*, 46 (1990). Posebno sam koristio dva rada: Susan Opatow, “Moral Inclusion and Injustice: An Introduction”, 1-20, i Albert Bandura, “Selective Activation and Disengagement of Moral Control”, 27-46.

59 Michael Ignatieff, “The Narcissism of Minor Difference”, u *The Warrior's Honour: Ethnic War and the Modern Conscience* (London: Chatto & Windus, 1998) 60.

ma: u privatnoj razmeni mišljenja, pretnjama neprijatelju ili razgovorima u krugu porodice. U zvaničnom diskursu namenjenom spoljnom svetu rečnik je cenzurisani i pročišćen. Političke vođe drže zvaničnu kulturu poricanja podalje od populističke. Status žrtve se ne poriče pozivanjem na “arapski duh” ili “jevrejski mentalitet” već uz pomoć usvojenog međunarodnog rečnika sporova, granica, sporazuma, Ženevske konvencije, istorijskih podataka i kršenja rezolucija Ujedinjenih nacija.

Optuživanje optužilaca

43 Kad je reč o delinkventima, “optuživanje optužilaca” je pomalo neobično objašnjenje prekršaja jer već samo po sebi izražava neku vrstu ideologije. Pažnja se skreće sa sopstvenog ponašanja (“svi to rade — zašto ste se okomili baš na mene?”) na pitanje da li kritičar ima pravo da kritikuje. Policija je korumpirana i ima predrasude; nastavnici i socijalni radnici su licemerni. *Drugi* su grešni — i u tome je pravi problem. Jezik počinilaca zlodela je eksplicitnije politički. Oni napadaju spoljne kritičare kao pristrasne ili kao ljude koji nemaju pravo da se mešaju. Diskurs zvaničnog poricanja razrađuje tu vrstu objašnjenja — kritičar nema pravo da sudi, ima dvostruke standarde, na drugim mestima je još gore.

Pozivanje na višu lojalnost

Delinkventi se pozivaju na lojalnost prema drugarima, vršnjacima i bandama. U političkom svetu viša lojalnost postaje transcendentna, a jezik pravdanja je apsolutan i potvrđuje sopstvenu

ispravnost. Daleko je lakše dokazivati poreklo i sadržinu lojalnosti nego znati šta ideologija znači onima koji delaju u njeno ime. Postoji veliki broj varijanti između pripadnika Hamasa koji je bombaš-samoubica i istočnonemačkog graničara koji puca s Berlinskog zida.

Srpska verzija etničkog nacionalizma bliža je “nacionalizmu” na koji je upozorava Orvel: “Gospodari rata su nacionalisti, ali njihova uverenja su nezanimljiva. Oni su tehničari nasilja, a ne ideolozi.”⁶⁰ Retorika nacionalizma funkcioniše kao “moralni rečnik samorasterećenja”, kao citat iz priručnika za motivaciona objašnjenja.

Moralna ravnodušnost

Već sama definicija teorije neutralizacije pokazuje da ona nema šta da kaže o istinski radikalnom i doslednom odbacivanju konvencionalnog moralnog kodeksa. *Radikalnost* ne podrazumeva psihotičko poricanje postojanja takvog kodeksa (“Nisam znao da je silovanje nedelo”), već ukazuje na ideološko poricanje njegove moralne legitimnosti. Fundamentalistička religija je još radikalnija jer isključuje i samu mogućnost postojanja svetovnog zakona i morala. *Doslednost* znači da se opravdanje ne nalazi na oportunistički način, već je inherentno samom činu (pre i posle njegovog izvršenja). Čisto ideološki zločini ne zahtevaju neutralizaciju jer moralno legitiman svet ne postoji izvan ideologije. Nema potrebe biti nevin i pošteđen “neprijatnog priznanja” — jer priznanje nije neprijatno.

Čisto ideološki narativi postaju sve uporniji i neosetljiviji u odnosu na testove real-

60 Ignatieff, *Blood and Belonging*, 30.

nosti — to je lekcija koju smo naučili iz čuvene Festingerove studije o jednom kultu sudnjeg dana. Ako ljudi imaju dve protivrečne kognicije — svet će danas prestati da postoji i nije prestao da postoji kao što smo predvideli — onda, kao racionalizujuća bića, pokušavaju da reše nesklad poricanjem ili izvrtnjem stvarnosti. Sledbenici kulta ne samo što su našli objašnjenje kojim su rešili nesklad (“Bog je spasao svet zahvaljujući našoj veri”) već su i s novim žarom nastavili da prenose poruku. Oni su morali ubediti sebe i druge da njihovo prethodno uverenje i prinesene žrtve nisu bili ni apsurdni ni uzaludni. Oni su se od običnih vernika pretvorili u bigote, a to je upravo način na koji “obični” počinioци zlodela (i publika) postaju više ideološki orijentisani. Svaki preduzeti korak prerasta u opravdanje nove akcije; posle akcije dolazi nova runda racionalizacije. Kad su prisiljeni da pogledaju unazad — da svedoče pred komisijama za istinu — ti se počinioци nedela, već po samoj definiciji, drže narativa ideološke ravnodušnosti: “Ipak mislim da je ono što sam uradio bilo ispravno.” Iskreno ili ne, neki počinioци usvajaju rečnik “kajanja”: “U to vreme mislio sam da sam u pravu, ali sad vidim da sam pogrešio.”

Postoje mnoge varijante moralne ravnodušnosti — čak i kad je reč o istom istorijskom događaju. Kleova antologija zapisa — dnevnika, pisama upućenih porodici, izveštaja, kasnijih svedočenja — čiji su autori Nemci koji su počinili zlodela pokazuje da se takva vrsta

poricanja ne sme pojednostavljeno tumačiti. On navodi reči vozača kamiona Valtera Burmajstera čiji je zadatak bio da utovari ljude u vozilo, upali motor, iz kojeg su izduvni gasovi kroz rupu u podu crevom sprovedeni u zatvorenu prikolicu, i da zatim odveze kamion u šumu i tamo baci leševe. Da li je on samo izvršavao naređenja? Da li je ideologija uticala na njega? Njegov odgovor (na suđenju 1961. godine) bio je sledeći: “Danas više ne mogu da kažem šta sam u to vreme mislio i da li sam uopšte nešto mislio.”⁶¹

Ti tekstovi lične prirode opisuju masovna ubistva banalnim tonom (u jednom selu stotine Jevreja je postrojeno i streljano ili dotučeno kundacima); činjenice se jednostavno nabrajaju. Sami događaji se jedva pominju — tek kao pozadina koja treba isključivo da naglasi vrednost stvarnih autorovih interesovanja kao što su:

★Korektno vojničko ponašanje: “dostojanstven poredak”, “pristojnost vojnika”, uzdržavanje od sramne prakse pljačkanja zarad lične dobiti, odsustvo “degeneričnog sadizma”.

★Ponos: “S ponosom mogu da kažem da se moji ljudi, bez obzira na to što su njihove dužnosti možda neprijatne, korektno i ispravno ponašaju, pa svakome mogu da pogledaju pravo u oči, i kad se vrate kući, biće dobri očevi svojoj deci.”⁶²

61 Ernst Klee *et al.*, “*Those Were the Days*”: *The Holocaust through the Eyes of the Perpetrators and Bystanders* (London: Hamish Hamilton, 1991), 220.

62 Iz izveštaja oberstštrumbanfirera dr Štrauha, navedeno u *ibid*, 193.

✱Pristojnost: Esesovac Ernst Gobel posmatra vojnika kako podiže decu (od dve do šest godina) vukući ih za kosu, puca im u potiljak i baca ih u grobnicu. “Posle izvesnog vremena naprosto nisam više mogao to da gledam i rekao sam mu da prestane. Smatrao sam da ih ne treba vući za kosu, mogu se ubijati i na pristojniji način.”⁶³

✱Moralno stanje vojnika i stres: oni rade nezahvalan posao, niko ne može da shvati koliko je njihov posao težak. Oficiri moraju da obrate pažnju na sledeće: “Ne mogu da kažem da li sam se dvoumio oko upotrebe kamiona s gasom. U to vreme najviše mi je bilo na umu da streljanje loše utiče na ljude koji pucaju i da se to može izbeći upotrebom tih kamiona.”⁶⁴

45

Jedno drugo stanje odsutnosti, slično disocijaciji, još više udaljava počinioca (i mnoge posmatrača) od morala. Jastvo poriče sopstveno učešće proglašavajući sebe gledaocem. Ljudi koji su doživeli saobraćajnu nesreću često se sećaju osećanja da se to dešava nekom drugom — “bilo je kao da gledam film”. Oni kažu “Desila se nesreća” a ne “Doživeo sam nesreću”. Postoje počinioci kojih se gotovo ne dotiče to što rade, čiji je osećaj lične odgovornosti toliko slab da se ponašaju kao posmatrači koji su se slučajno tu zadesili. To se izvanredno vidi u Makartijevom objašnjenju suđenja Kelijevom nadređe-

nom oficiru kapetanu Ernestu Medini koji je učestvovao u masakru u selu Maj Laj.⁶⁵ Po njegovom svedočenju i svedočenju drugih ljudi, on se ponašao kao slučajan gledalac, zatečen prolaznik. U selu je nastojao da se drži što dalje od pokolja. “Kad nije mogao izbeći da prođe pored leša ili gomile leševa hodao je brzo, ne gledajući ni levo ni desno, kao što čovek prolazi pored đubreta u velikoj gradskoj ulici. Na sudu se ponašao kao neko ko je samo davao tehnička uputstva i ko je u masakr u Maj Laju bio ‘umešan’ koliko i čovek koji u novinama čita članak o gladi u Bijafri ili Bangladešu.”⁶⁶

To nije stanje nemarnog društvenog konformizma. Za vreme događaja počinioci nisu razmišljali o njegovom značenju: godinama kasnije oni i dalje mogu izjavljivati da ne shvataju zašto se ti postupci toliko osuđuju. To može biti ili očigledna laž (znaju tačno šta se desilo) ili oblik samoobmanjivanja, klasično poricanje iz zone sumraka. Strašnija mogućnost je da stvarno u to vreme nisu videli ništa loše u onome što rade i da su se ponašali kao i svi drugi, ne razmišljajući o svojim postupcima. Mislim da je Arent upravo na to mislila kad je formulisala svoj često pogrešno tumačen pojam “banalnosti zla”. Ona ne samo što ne potcenjuje zlo već i upozorava da nezamislivo zlo može proisteci iz konstelacije običnih ljudskih karakteristika: ne shvatamo koliko je ono što radimo nemoralno; želimo da budemo kao i svi drugi oko nas, pa pristajemo da radimo iste stvari;

63 *Ibid.*, 197.

64 *Ibid.*, 69.

65 Mary McCarthy, *Medina* (London: Wildwood House, 1973).

66 *Ibid.*, 44.

imamo neodređene, nemaštovite i opšteprihvaćene motive (slaganje s drugima, profesionalna ambicija, siguran posao), i dugo zatim negujemo fasadu lažne gluposti, fasadu nekog ko ne shvata zašto se diže tolika buka.

Otuda reči poručnika Kelija da ubijanja slična onome u Maj Laju nisu bila “nikakav veliki problem”. Njegovi vojnici nisu priznali jer su bukvalno bili nesvesni svojih postupaka; oni nisu bili u stanju psihotičkog opovrgavanja niti su ličili na neurološki obolele pacijente Olivera Saksa koji su brkali svoje bližnje s komadima nameštaja. Arent je imala u vidu isključivo moral kad je o Ajhmanu napisala: “Da se izrazim običnim jezikom, on *naprosto nikada nije shvatio šta radi*.”⁶⁷ To postaje moćno objašnjenje: “Po Ajhmanovim rečima, najmoćniji činilac u stišavanju sopstvene savesti bila je jednostavna činjenica da nije mogao da vidi nikoga, apsolutno nikoga ko je bio protiv Konačnog rešenja.”⁶⁸ Reč je o čistom testu: stvoriti moralnu prazninu, a da ljudi pri tom ne znaju da se to dogodilo.

To je zastrašujuća slika: odsustvo bilo koga ko bi testirao naše stare moralne refleksije. Ali nijedna totalitarna država nije potpuno totalitarna. Čak i u ekstremnim slučajevima moralni instinkt nekih ljudi ostaje nedirnut. Između onih koji aktivno odbijaju da vide bilo šta loše i onih koji misle da je sve loše velika većina može biti navedena na priznanje da je nešto bilo loše — iako *istovremeno* potkrepljuju

svoje poricanje. Kulture poricanja podstiču kolektivno žmurenje, neistraživanje zločina i njihovo normalizovanje kao nečeg što pripada ritmu svakodnevnog života.

Arent iznosi neobičan zaključak o Ajhmanu: “Ako izuzmemo izvanrednu marljivost zarad sopstvenog napretka, on *uopšte nije imao motiv*.”⁶⁹ To apsolutno ima smisla. Što je amoralnost kulture očiglednija to je lakše naći motiv i testirati ga na oportunistički način. Zanimljivo je (mada u ovom slučaju irelevantno) uporediti neprincipijelan, poslušán automat, koji teži da postane najbolji, pa prihvata svaku zgodnu motivacionu kamuflažu, s potpuno obavještenim, ideološki motivisanim čudovištem koje je zlo, ali deluje principijelno. Oboje nastanjuju istu moralnu prazninu.

Diskurs zvaničnog poricanja

Iz očiglednih razloga — iza kojih može ležati dobra namera, neutralan stav ili zla namera — naše kumulativno znanje o nedavnim i tekućim zlodielima je nepotpuno, nejednako i neobjektivno.⁷⁰ Neke zemlje zabranjuju pristup stranim istražiteljima, uživaju zaštitu drugih država, o njima se malo zna i politički su nezanimljive; druge su podvrgnute temeljnom ispitivanju, naročite one u kojima postoji retka kombinacija vidljivog nasilja i relativno otvorene mogućnosti pristupa. Ozbiljnost, trajanje i stepen nasilja nisu u srazmeri s količinom pažnje koju mediji i organizacije za zaštitu ljud-

46

67 Arendt, *Echmann in Jerusalem*, 287.

68 *Ibid.*, 116.

69 *Ibid.*, kurziv moj.

70 Dužu verziju ovog odeljka vidi u Stanley Cohen, “Government Responses to Human Rights Reports: Claims, Denials and Counterclaims”, *Human Rights Quarterly*, 18 (1996), 517-543.

skih prava posvećuju nekoj zemlji. Otuda odgovori vlade na međunarodnu kritiku (“Zašto ste se okomili opet na nas?”) mogu biti opravdani čak i kad su neiskreni ili im je cilj da skrenu pažnju na drugu stranu.

Uprkos takvoj selektivnosti, većina zemalja uspeva samo da postigne privid da je sve u redu ali ne i da sakrije pravo stanje stvari: zabranu delovanja političkih neistomišljenika u Kini, političko nasilje u Brazilu, ratne zločine u Bosni, eksploataciju dece u Pakistanu, upotrebu nagaznih mina u Angoli, zatvorske uslove u Poljskoj, sakaćenje ženskih polnih organa u Sudanu, genocidne pokolje u Ruandi, ukidanje ženskih prava u Avganistanu, uništavanje civilnog društva na Haitiju, političke masakre indonežanskih snaga u Istočnom Timoru, nestanke ljudi u Peruu, zlodela u Iraku, umiranje Aboridžina u australijskim zatvorima, mučenja u Turskoj, progon Roma u Mađarskoj, vansudska pogubljenja u Somaliji, odrede smrti u Kolumbiji, sakaćenja i bičevanja u Saudijskoj Arabiji, smrtnu kaznu u SAD... Uprkos povremenim i dobro poznatim greškama, izveštaji o takvim stvarima uglavnom su nepristrasni i pouzdani.

Vlade na njih odgovaraju preko globalnih medija, diplomatskih kanala, konferencija za štampu, pobijanjem izveštaja Amnesti internešenela, specijalnih komiteta ili Generalne skupštine Ujedinjenih nacija. Njihovo poricanje je ponekad opravdano: optužbe mogu biti preterane, izveštaji jednostrani, pojedino-
sti netačne, može se desiti da zvaničnici ne znaju za kršenje ljudskih prava. Ali, kad procure

kroz izveštaje (tvrdnje), za kojima slede reakcije vlade (protivtvrdnje) praćene novim rundama rasprava, reči dobijaju sopstveni život. Diskurs narasta, postaje sve više autoreferencijalan, ulazi u programe vašingtonskih potkomiteta i uvlači se u redovna dokumenta kancelarija Ujedinjenih nacija u Ženevi i Njujorku.

Na tim poprištima “poricanje” je samo još jedan termin u domenu odnosa s javnošću. Izjava da “vlada te i te zemlje odlučno poriče da...” može se odnositi na unutrašnju ili spoljnu politiku, korupciju, lične skandale, ugrožavanje zdravlja stanovništva i tako dalje. Današnja benigna slika o negovorenju istine podrazumeva postojanje stručnjaka za odnose s javnošću. Iste agencije za odnose s javnošću — bazirane u Vašingtonu, Njujorku ili glavnim gradovima Evrope, čiji su klijenti velika preduzeća, filmske zvezde, fudbaleri i političke stranke — proizvode objašnjenja koja treba da ulepšaju imidž vlada optuženih za kršenje ljudskih prava. Nije nimalo lako raditi s takvim klijentima (“Novi Zair?”, “Demokratska Sirija?”, “Severna Koreja vam želi dobrodošlicu?”). Ali to se ne shvata kao “kontrola misli” ili “fabrikovanje saglasnosti” već samo kao tehnički zadatak, kao rezultat onoga što Čomski naziva “svetim pravom na laž u službi države”.⁷¹

Postoje tri oblika reakcije vlade: ona može upotrebiti klasičan diskurs zvaničnog poricanja, može iz odbrambene pozicije preći u napad na kritičara i može delimično priznati opravdanost kritike. To su sve aktivne reakcije. Mnoge zemlje — uključujući i one, u stvari na-

71 Noam Chomsky, *The Culture of Terrorism* (London: Pluto Press, 1989), i *idem*, *Necessary Illusions: Thought Control in Democratic Societies* (Boston: South End Press, 1989).

ročito one koje imaju najgori dosje — ne obraćaju pažnju na spoljnu kritiku. One se zatvaraju u svoju ljušturu i ništa ne preduzimaju. Zbog pritisaka spolja (žigosanja, sankcija, bojkota, izolacije) i sopstvene unutrašnje ideologije (svi su protiv nas, niko nas ne razume) uopšte ne reaguju. One ne misle da je vođenje dijaloga sa svetom politička nužnost; i ne moraju da se bore protiv unutrašnje kritike. Njihovo ćutanje je najradikalniji oblik poricanja uopšte.

Manji broj zemalja tog tipa ostaje u novom svetskom poretku. Većina mora da popusti pred super silama, Ujedinjenim nacijama, Međunarodnim monetarnim fondom ili “međunarodnim javnim mnjenjem”. Ali čak i zemlje koje uvek aktivno reaguju žale se na pristrasnost i predrasude. Izrael, na primer, šalje podrobnije odgovore Amnesti internešenelu nego bilo koja druga zemlja, i svaki od tih odgovora prepun je legalističkih poricanja svih optužbi.

Klasično zvanično poricanje

U političkom diskursu javljaju se sve vrste poricanja: *bukvalno poricanje* (ništa se nije desilo), *poricanje tumačenja* (desilo se zapravo nešto sasvim drugo) i *poricanje implikacija* (opravdano je to što se desilo). One ponekad na vidljiv način slede jedna za drugom: ako prva strategija ne uspe, okušava se druga. Ako se bukvalnom poricanju suprotstave nepobitni dokazi da se nešto zaista desilo — video snimci mirnih demonstranata

na koje se puca, leševi u masovnim grobnicama, izveštaji patologa o mučenju žrtava — strategija se može preokrenuti u legalističku reinterpretaciju ili političko opravdanje. Ali ti oblici retko idu jedan za drugim: češće se javljaju istovremeno, čak i na istoj strani novina.

Kako neko može reći da se pokolj *nije desio*, ali i da su “dobili ono što su zaslužili”? “Obelodanjivanje” protivrečnosti neće nam pomoći da to razumemo. Setimo se reči onog mračnog glasnogovornika američke vojske u Vijetnamu: “Masakra nije bilo, a skotovi su dobili ono što su zaslužili.” Protivrečni elementi formiraju temeljnu strukturu: njihov međusobni odnos je ideološki a ne logički. Kad je reč o torturi, nanošenje bola je neposredno praćeno i bukvalnim poricanjem da mučenja nije bilo i reinterpretacijom i opravdavanjem tog čina.⁷² Pošto su od svojih istražitelja čule jezive reči: “Slobodno se deri na sav glas, niko ti neće verovati”, žrtve torture se nakon puštanja na slobodu suočavaju s dvostrukim problemom. One zaista nailaze na neverovanje, ali i na reakciju koja podrazumeva da su “sigurno nešto uradile”. Ideologija državnog terora opravdava postupke koji nikada zvanično nisu priznati. “S jedne strane... represija se opravdava, a s druge strane, oni koji su zbog nje patili optužuju se da lažu.”⁷³

Argentinska hunta patentirala je jedinstvenu verziju dvostruke poruke kojom se potvrđuje sopstvena ispravnost. Obraćajući se

72 Vidi Elaine Scarry, *The Body in Pain* (Oxford: Oxford University Press, 1987) i Crelinsten i Schmid (ur.), *Politics of Pain*.

73 Ariel Dorfman, “Political Code and Literary Code: The Testimonial Genre in Chile Today”, u *Some Write to the Future* (Durham, NC: Duke University Press, 1991), 141.

stranim vladama i izveštačima, general Horhe Videla nije prezao od ogorčenog poricanja: Argentina je “rođena slobodna”, politički zatvorenici ne postoje, niko nije proganjen zbog svojih ideja. Ipak je 1977. godine na američkoj televiziji strpljivo objasnio: “Činjenicu da u Argentini ima nestalih ljudi moramo prihvatiti kao realnost. Ali problem nije u potvrđivanju ili poricanju te realnosti već u poznavanju razloga koji stoje iza njihovog nestanka.”⁷⁴ Bilo je nekih “prekoračenja”, zaključio je general. Ali, uprkos uvreženom mišljenju, mnogi ljudi uopšte nisu nestali već su se svojevolumeno sakrili da bi se posvetili subverzivnoj delatnosti; oni se pojavljuju na televizijama u Evropi i “opanjkavaju Argentinu”.

“Ništa se ne dešava”:
bukvalno poricanje

49 Većina autoritarnih i represivnih režima služi se isključivo bukvalnim poricanjem, lakonskim opovrgavanjem da se “nešto desilo”. Pošto nikome ne polažu računa ni unutra ni spolja, nije im potreban ubedljiv odgovor. U samoj zemlji je nemoguće tvrditi suprotno jer vlada kontroliše informacije i masovne medije.

I demokratski razvijenija društva mogu se služiti bukvalnim poricanjem, ali iz drugih razloga. Vlade koje formalno izražavaju jaku privrženost poštovanju ljudskih prava sklonе su osporavanju optužbi na bukvalnom, činjeničnom nivou. “Nikada ne bismo dozvolili da se tako nešto desi, pa se, dakle, nije ni moglo desiti.” Takav odgovor je potreban na međuna-

rodnoj diplomatskoj sceni gde finansijska pomoć ili strateški savezi zavise od imidža koji potvrđuje da se poštuju standardi ljudskih prava. Izvanredan primer je aktivan dosluh između američke vlade i salvadorskih vlasti čiji je cilj bio prikrikrivanje masakra koji se 1981. godine desio u El Mosoteu.⁷⁵ Zvaničnici američke ambasade u Salvadoru i Stejt department tvrdili su da Salvador ulaže velike napore da poboljša stanje ljudskih prava (pa mu se stoga može odobriti pomoć koju je trebalo da potvrdi kongres) i istovremeno su izvodili neverovatne manevre kako bi porekli ono što su znali o pokolju.

Nema granica metodima poricanja, prikrivanja, zataškavanja, umanjivanja značaja i lažnog predstavljanja očiglednih činjenica. To se jasno vidi u poznatim slučajevima poricanja istorije. Čim se događaji pripišu “istoriji”, repertoar poricanja se proširuje: to se odavno desilo, sećanje je izbledelo, dokumenta su izgubljena i niko neće nikada saznati šta se stvarno dogodilo. Pojačan nadzor koji pruža uvid u to koliko neka vlada poštuje ljudska prava, rasprostranjena mreža izveštavanja i razvijena informaciona tehnologija (mogućnost direktnog globalnog prenosa događaja, elektronska pošta koja izmiče cenzuri) doprineli su tome da bukvalno poricanje *tekućih* događaja postane još neuverljivije. Na primer, odgovor srpske vlade na optužbe za masakr na sarajevskoj pijaci u februaru 1993. godine bio je ili da masakra nije bilo (Bošnjaci su inscenirali događaj pomoću lutaka odnosno leševa prethodno ubije-

74 Feitlowitz, *Lexicon Of Teror*, 22.

75 Mark Danner, *The Massacre at El Mozote: A Parable of the Cold War* (New York: Vintage Books, 1994).

nih ljudi) ili ga je bilo zato što su Bošnjaci bezobzirno gađali sugrađane kako bi, prebacivanjem krivice na Srbe, stekli političku prednost.

Bukvalno poricanje obično podrazumeva kritiku pouzdanosti, objektivnosti i kredibiliteta posmatrača. Žrtve lažu jer imaju politički interes da naškode ugledu vlade. Svedoci su nepouzđani ili pripadaju opoziciji. Novinari i posmatrači iz organizacija za zaštitu ljudskih prava su pristrasni, skloni predrasudama, deluju u skladu s tajnim političkim planom ili su, pak, naivni, lakoumni i podložni manipulaciji. Vlade se ponekad služe i magijskim legalizmom: mi smo zabranili kršenje ljudskih prava, pa se tako nešto nije ni moglo desiti.

Sama definicija fenomena “nestanka” proizvod je sposobnosti vlade da poriče ono što se desilo. Žrtva nema pravni *korpus* ni fizičko telo; nema dokaza za optužnicu, nema znakova da je počinjen zločin. U diskursu argentinske hunte fizički činovi otmice, mučenja i pogubljenja upotpunjavani su govornim činom poricanja; druge reči, kao što su “hapšenje” i “pritvor”, bile su dopuštene.⁷⁶ Ali moralo se poricati da je nestajanje bilo zaista nestajanje. Ljudi su “nestajali bez traga” jer je poricanje zametalo tragove. Da se poslužimo rečima generala Roberta Viole, *Desaparecidos*, “nestali”, samo su “zauvek odsutni ljudi”, od kojih neki žive u egzilu i pod lažnim identitetom deluju u subverzivnim organizacijama, a neke su njihovi saborci eliminisali kao izdajnike. Zvanično, nisu bili ni živi ni mrtvi. Njihova “sudbina” je bila da “nestanu”.⁷⁷ Vlasti ništa više nisu mogle

da kažu roditeljima koji su tražili svoju decu; što se tiče kidnapovanja, tajnih zatvora i torture — to jednostavno nije postojalo.

U bukvalno poricanje više veruje strana publika: izvori informacija su nepoznati; države zaštitnice rado okreću glavu na drugu stranu; stvari su suviše komplikovane da bi se shvatile. Međutim, u domaćem okruženju ta poricanja ne prolaze tako lako. Suviše mnogo ljudi zna šta se dešava. Svi moraju znati za državni teror, ali svi moraju biti naterani na svečanost dosluh kojim se garantuje ćutanje.

“Dešava se nešto sasvim drugo”:
poricanje tumačenja

Veća međunarodna vidljivost i transparentnost učinile su bukvalnije oblike bukvalnog poricanja teško održivim. Čak i represivne vlade — zavisne od globalne ekonomske kontrole i suočene s propašću hladnoratovskih saveza — nisu uvek spremne na potpuno ignorisanje kritike i grubo poricanje. Standardna alternativa je priznavanje sirovih činjenica — da, nešto se desilo: ljudi su ubijeni, povređeni ili zatvoreni bez suđenja — ali i poricanje interpretativnog okvira u koji se događaji smeštaju. Ne, to što se desilo nije stvarna tortura, genocid ili vansudsko pogubljenje već nešto drugo. Naneseno zlo se postavlja u drugi kognitivni okvir, a zatim se prebacuje u različitu, manje “crnu” kategoriju događaja.

To je složena i istančana strategija jer imenovanje svih društvenih događaja zahteva tumačenje. Međutim, etos ljudskih prava mora poći od pretpostavke da takve definicije mogu bi-

⁷⁶ Graziano, *Divine Violence*, 42-45.

⁷⁷ Feitlowitz, *Lexicon Of Terror*, 49.

ti formulisane iskreno i uz određen stepen konzenzusa. Moraju se definisati mogući zajednički minimumi zatvorskih standarda, pravednog suđenja, torture ili silovanja. Definicije će biti donekle dvosmislene, ali bi trebalo da omogućе isključivanje neiskrenih zvaničnih tumačenja kojima se izvrđava istina. To je suština pojmova kao što su “standardi”. Izvrđavanja su najočiglednija kad su vlasti optužene za univerzalno sramotne postupke: čak i vlade koje najglasnije potvrđuju svoju ispravnost boriće se protiv javnih optužbi da sprovede “torturu” i “genocid”.

Postoji prostor za legitimnu raspravu, tvrdnje i protivtvrdnje, ali on se ne ostavlja zbog sociološki očigledne činjenice da se sva delanja tumače već zbog toga što je dominantan jezik tumačenja pravnički. Pravne definicije na kojima se zasnivaju međunarodni standardi i zabrane istisnule su sva opšteprihvaćena značenja termina kao što su “genocid”, “politička ubistva” i “tortura”. Opšte je poznato da je pojmove kao što su “genocid”, “zločin protiv čovečnosti” i “ratni zločin” teško definisati čak i kad im se pristupa iskreno — što je svakako uslov koji zvanično poricanje retko ispunjava. Međunarodne zabrane uvek proističu iz politike definisanja. Koliki stepen “namere uništenja” je potreban da bi se uklopio u definiciju genocida datu u Konvenciji o genocidu? Koliko treba da bude jak “jak bol” čije nanošenje zabranjuje Konvencija o torturi? Interes vlada da primene najrestriktivnije formalne definicije očigledan je sam po sebi.

Bitke oko definicija vode se zato što je oblast prava “elastičan medijum diskur-

sa”, sposoban za različita iako ne i beskonačna tumačenja. U tom smislu, spor između Amnesti internešenela i neke vlade oko toga da li je određen metod ispitivanja “prihvatljiv” i ne predstavlja “loše postupanje” ili je reč o “lošem postupanju” a ne o “torturi” ne razlikuje se od sporova na običnim suđenjima u vezi s pitanjem da li se desilo ubistvo bez predumišljaja ili s predumišljajem. Bez tih legalističkih igara istine međunarodne institucije za zaštitu ljudskih prava bi propale i vratile se starom moralističkom jeziku koji su napustile. Termin “etničko čišćenje” je izvanredan i izuzetan jer je istovremeno moralistički i slikovit.

Reinterpretacija je kompromis. Slon na stolu dnevne sobe je tu, ali između države i njenih saveznika postoji dosluh pa slona definišu kao nešto drugo, nešto što nije tako veliko. Nanošenje štete se može priznati, ali njeno pravno i opšteprihvaćeno značenje se poriče, osporava i minimalizuje pomoću četiri uobičajena metoda.

Eufemizam. Funkcija eufemističkih etiketa i žargona je da maskiraju, dezinfikuju i uliju poštovanje. Palijativnim terminima poriču se ili pogrešno predstavljaju surovost i naneta šteta koje dobijaju neutralan ili poštovanja dostojan status. U tom pogledu uputno je Orvelovo originalno objašnjenje anestetičke funkcije političkog jezika — načina na koji reči omogućavaju svojim korisnicima i slušaocima da ne iskuse puno značenje onoga što rade.⁷⁸ Njegovi primeri su postali deo svakodnevice: “pacifikaci-

78 George Orwell, Dodatak uz *Nineteen-Eighty Four* (Harmondsworth: Penguin, 1954 [1949]), i *idem*, “Politics and the English Language”, u *idem*, *Selected Essays* (Harmondsworth: Penguin,

ja”, “premeštanje stanovništva”, “eliminacija nepoželjnih elemenata”. U svakom pojedinačnom slučaju “takva frazeologija je neophodna ukoliko želimo da prilikom imenovanja stvari ne prizovemo i mentalne slike o njima”. Danas, posle pola veka, rečnik eufemizama je znatno proširen. Ali Orwel bi prihvatio nove odrednice — čak i one koje su izvedene iz specijalizovanog žargona, zapetljanog praznoslovlja i tehničkih začkoljica modernog ratovanja:⁸⁰ “strateški cilj”, “blokada”, “preseljenje”, “onesposobljavanje”, “skloništa”, “pametne bombe” i “kolateralna šteta”.

Rečnik torture je bogat eufemizmima. Za vreme vojnog režima u Argentini razmere i žestina nasilja su ublažavane, neprijatelj je predstavljan kao okoreo. U tajnom priručniku iz 1976. godine koji ima 380 strana komandant armije Roberto Viola je uredio dva poglavlja o jezičkim pravilima: *Termini koje ne treba upotrebljavati* i *Termini koje treba upotrebljava-*

ti (“gerilci” su postali “naoružane bande subverzivnih kriminalaca”, “nošenje uniforme” se pretvorilo u “uzurpiranje činova, oznaka, uniformi”).⁸¹ Najpoznatiji eufemizmi torture bili su “intenzivna ispitivanja” (Britanci u Severnoj Irskoj); “specijalne procedure”, “odavno ustanovljene policijske procedure”, “uručenja” i “prekoračenja” (Francuzi u Alžiru);⁸² metodi “umerenog fizičkog pritiska” (koje su koristili Izraelci nad palestinskim pritvorenicima).⁸³

Čitave organizacije posvećene činjenju zlodela mogu dobiti eufemističke nazive: MILOSRDNA FONDACIJA ZA INSTITUCIONALNO ZBRINJAVANJE (nacistički program “eutanzije” koji je podrazumevao ubijanje mentalno bolesnih i drugih “nedostojnih” ljudi), *Državni istražni biro* (odredi smrti Idija Amina) i tako dalje.

Legalizam. Efikasni oblici poricanja tumačenja imaju svoje korene u samom jeziku legalnosti.

52

1957), 143-158. O eufemizmu i drugim tehnikama “kontrole govora” vidi Stanley Cohen, *Visions of Social Control* (Cambridge: Polity Press, 1985), 273-281.

79 Orwel, “Politics and the English language”, 362.

80 Vidi Robert Jay Lifton i Eric Markusen, *The Genocide Mentality* (New York: Basic Books, 1990).

81 Navedeno u Feitlowitz, *Lexicon Of Terror*, 50.

82 Ti termini se pojavljuju u *Wuillame Report*, odgovoru francuske vlade na optužbe za primenu torture — sama reč tortura pojavljuje se samo jedanput u izveštaju koji zapravo opisuje dvadeset pet tehnika mučenja. Vidi Rita Maran, *Torture: The Role of Ideology in the French-Algerian War* (New York: Praeger, 1989).

83 Izraz “umeren fizički pritisak” izmislila je 1987. godine Sudska komisija koja je dozvolila izraelskoj Službi opšte bezbednosti da nad palestinskim pritvorenicima i dalje primenjuje izvesne metode ispitivanja (navedene u tajnom dodatku). O raspravi i podacima o primeni torture vidi Stanley Cohen i Daphna Golan, *The Interrogation of Palestinians during the Intifada: Ill-Treatment, “Moderate Physical Pressure” or Torture?* (Jerusalem: B’tselem, mart 1991), i *idem*, *The Interrogation of Palestinians during the Intifada: Following-up Report* (Jerusalem: B’tselem, mart 1992). O reakcijama na prvi izveštaj vidi Stanley Cohen, “Talking about Torture in Israel”, *Tikkun*, 6 (decembar 1991), 23-32.

Zemlje s demokratskim kredibilitetom, osetljive na svoj međunarodni imidž, sada su sklone legalističkim odbranama koje potiču iz diskursa ljudskih prava. Otuda zapetljani tekstovi objašnjenja koji kruže između vlada i njihovih kritičara ili unutar pravno-diplomatskih tela i komiteta Ujedinjenih nacija. Da li se druga tačka člana 16(b) paragrafa 6 primenjuje na sve stranke u državi? Da li minimum standarda zatvorskih uslova važi za istražni pritvor? Zaista zanimljiva pitanja.

Pravni diskurs odslikava ceo jedan neslikovit svet. To je opšta igranka s ograničenim repertoarom utvrđenih koraka. Jedna strana tvrdi da se događaj X ne uklapa u određenu kategoriju (pravo, zakon, član ili konvenciju). Jeste, demonstrant je uhapšen i pritvoren, ali to nije bilo narušavanje slobode izražavanja. Ipak je bilo, sledi odgovor. Događaj Y je možda bio prekršaj Četvrte ženevske konvencije, ali se ona tu ne primenjuje. Primenjuje se. Neke legalističke igre se ne mogu odigrati (ili se beskonačno dugo mogu igrati) zbog prethodno utvrđene definicije. Već pedeset godina Konvencija protiv genocida nije zabeležila nijedan slučaj, delimično i zbog toga što je prvobitan politički nacrt rezultirao prevelikim brojem ograničenja — otuda Kuperova teza “da teritorijalno suverena država kao integralni deo svog suvereniteta zahteva pravo da počinji genocid ili učestvuje u genocidnim pokoljima ljudi koji su njeni podanici i da Ujedinjene nacije, uprkos svim praktičnim razlozima, brane to pravo”.⁸⁴ O nacrtu Kodeksa o prekršajima iz 1954. godine on kaže:

“Nažalost, zvuči kao priručnik za savremenu međunarodnu praksu.”⁸⁵

Magijski legalizam se sastoji u “dokazivanju” da optužba ne može biti tačna jer je čin nelegalan. Vlada nabraja domaće zakone i presedane, međunarodne konvencije koje je ratifikovala, žalbene mehanizme i kaznene mere protiv prekršitelja. Zatim dolazi magijski silogizam: tortura je strogo zabranjena u našoj zemlji; ratifikovali smo Konvenciju protiv torture; prema tome, ono što radimo ne može biti tortura.

Dokle god je zdrav razum van snage veliki broj takvih poteza biće neverovatno ubedljiv. Izvanredan primer nam daje Izrael: godine 1991. zamenik javnog tužioca napisao je zvanično uputstvo u vezi sa zahtevom za nadoknadom koji je podneo jedan Palestinac iz Gaze čiju su šezdesettrogodišnju ženu pretukli i ubili vojnici pošto je, za vreme sukoba, izašla na ulicu da vidi šta se dešava. Uputstvo (koje je povučeno pod pritiskom javnosti) glasi: “Pored uobičajenih argumenata [*sic*], treba potegnuti i ovaj: tužilac je imao samo koristi od smrti pokojnice jer je morao da je izdržava dok je bila živa a sada to više ne mora; dakle, maksimalna odšteta može biti jedino nula.”

Toj vrsti legalizma, koja priznaje legitimnost brige o ljudskim pravima, teže je suprotstaviti se nego grubom bukvalnom poricanju. Organizacija mora da pokaže kako iza komplikovane fasade legalnosti leži jedna druga realnost (Orvelove “mentalne slike”). Poricanja tumačenja nisu zrele laži: ona kopaju dubok i mračan rov između retorike i stvarnosti.

84 Leo Kuper, *Genocide* (Harmondsworth: Penguin, 1981), 161.

85 *Ibid.*, 39.

Poricanje odgovornosti. Kad su pojedinačni počinioci posredi, tehnike izbegavanja odgovornosti su raznovrsne i prilagodljive, ali to ne važi i za zvaničan diskurs. Tu nije dovoljna pasivna forma koja izražava nemogućnost delovanja (“Juče su ubijena četiri pobunjenika”): lingvističko sredstvo kojim se stvara utisak da se zlodela naprosto dešavaju, da nisu izazvana ljudskim delanjem.

Sledeći potez je da se odgovornost pripíše — imenovanim ili neimenovanim — snagama koje tobože nemaju nikakve veze s vladom i izvan su njene kontrole. Da, nešto loše se desilo, ali ne krivite nas. Odgovornost je na nedovoljno poznatim naoružanim grupama, dobrovoljcima, bitangama i psihopatama, neodređenoj “trećoj strani”, paravojnim formacijama, plaćenicima, privatnim odredima smrti, “nepoznatim elementima”. Ili se kaže da je nasilje “endemsko” — tipično za datu zajednicu, građanski rat, gospodare rata i njihove sluge, plemensku netrpeljivost, etničke napetosti, uobičajene borbe za pravdu odnosno za prevlast u trgovini drogom — i zauvek će ostati izvan državne kontrole. Ili *niko* ne može biti odgovoran: politička vlast je oslabila i ko zna koje snage stoje iza naredbe da se počini masakr.

Za razliku od potčinjenih koji tvrde da su izvršavali naređenja, nadređeni poriču da su izdavali naređenja. Ministarstvo svakako nije ovlástilo nikakve odrede smrti i nema pojma da se to dešavalo. Ili je izdavalo naređenja, ali su ona pogrešno protumačena. Takva objašnjenja — pred komisijama za istinu, na suđenjima i prilikom istraga — češće se nude nego što se u njih veruje. Južnoafrička komisija za istraživanje istine upitala je bivšeg šefa bezbed-

nosti generala Kecea šta je mislio kad je izdao naređenje da se protivnici *eliminaar* (što na afrikansu znači “eliminišu”); on je tada izvadio dva afrikanska rečnika kako bi dokazao da, samo po sebi, *eliminaar* ne znači pogubiti ili ubiti. Zašto je onda toliki broj njegovih potčinjenih ubijao i tvrdio da za to ima ovlašćenje? General je odgovorio da ga niko “s nižeg nivoa” nikada nije pitao šta ta reč znači — a nisu ga pitali ni za druge reči kao što su *neutralizer* (“neutralisati”), *uitwit* (“zatrći”, “zbrisati”) ili *permanent uit die saamelwing verwyder* (“trajno ukloniti iz društva”). Da su ga pitali, rekao bi im da je ubijanje zabranjeno.

Izolacija. Vlada priznaje ono što se desilo i prihvata odgovornost — ali poriče da se postupalo sistematski, rutinski, da je čin ponavljan. To je bio “izolovan slučaj”; ne možete nas staviti u istu kategoriju s vladama koje takve stvari sistematski rade.

Opravdano je ono što se dešava:

poricanje implikacija

Spisak objašnjenja kojima se opravdava nanošenje patnje ljudskim bićima bio bi beskonačan. Objašnjenja vlade na međunarodnoj sceni samo su veoma mala potkategorija. Neka objašnjenja ukazuju na uzroke nasilja; neka su retrospektivne izmišljotine. Neka su iskrena; neka su čiste, svesne laži. Neka su bliža čistim opravdanjima; druga više liče na izgovore; a neka su posredne neutralizacije. Neka treba dešifrovati; druga su jasno iskazana. Neka daju vlade počinioci; druga daju njihovi zaštitnici, saveznici i klijenti. Neka jasno svedoče o unutrašnjoj državnoj ideologiji ali se nikada ne koriste u međunarodnom okruženju.

Uprkos završetku Hladnog rata, Kraju istorije i izumiranju metanarativa, na tržištu ideoloških objašnjenja nema nestašice.

Potvrđivanje sopstvene ispravnosti. Pozivanje na višu lojalnost nije ništa drugo do tvrdnja da vrednosti sadržane u međunarodnim standardima ljudskih prava uopšte nisu univerzalne, što znači da svako društvo može postupati u skladu sa sopstvenim sistemom morala. U blažoj varijanti tvrdi se da, pod određenim okolnostima (ili u odnosu na neke ljude), alternativni skupovi vrednosti mogu biti jači od univerzalnih. Najekstremnija opravdanja pozivaju se na transcendentnu ideologiju, ispravan cilj ili sveti zadatak. Naša nacija je uzvišena, izuzetna i poseduje višu mudrost i moralnost koji dozvoljavaju — čak zahtevaju — upotrebu svih sredstava u ime većeg dobra. Član argentinske hunte admiral Emilio Masera zapisao je: “Bog nam je dodelio odgovornost za planiranje budućnosti.” Prosti-ja verzija se poziva na manje transcendentnu ali jednako obavezujuću ideologiju — revolucionarnu borbu, etničku čistotu, zapadnjačku civilizaciju.

Nužnost. Manje nametljivo opravdanje poziva se na korisnost i efikasnost: “morali smo to da uradimo”, “nije bilo druge mogućnosti”. Tema bezbednosti sada preovlađuje u gotovo svim odgovorima vlada. Nema načelnog poricanja vrednosti ljudskih prava u ime drugih vrednosti. Vlada je nevoljno, iz nužde postupila tako kako je postupila: to je bila samoodbrana, u pitanju je bio nacionalni opstanak, trebalo je sprečiti veću štetu, predvideli su opasnost, morali su da zaštite građane. Nužnost se ne

mora odnositi na postojeću ili blisku opasnost već može biti deo sračunate prevencije opasnosti koja će se, kako se predviđa, pojaviti u dalekoj budućnosti — što zahteva preventivna hapšenja, vanredno stanje i ograničenje slobode kretanja.

Ekstremna verzija takve odbrane je darvinovska slika borbe za opstanak: sukob traje vekovima; samo jedna strana može da pobedi; kompromis nije moguć; pitanje je ili oni ili mi.

Poricanje postojanja žrtve. Iskonski osećaj da su “oni sve počeli” ili da su “dobili ono što su zaslužili” — koji krivicu prebacuje na povređene — pruža podlogu i zvaničnim opravdanjima i ličnim raterćenjima. I opet je odbrana situacijska (reagovanje na neposrednu provokaciju) ili istorijska (narativ o sadašnjim žrtvama kao prethodnim počiniocima). Zlodela u poslednjih nekoliko decenija pokazuju da nema kraja spiralama sukobljenih tvrdnji zasnovanih na istorijskim podacima koji treba da pokažu da li je neka grupa prvobitna, “stvarna” ili krajnja žrtva.

Kontekstualizacija i jedinstvenost. U izvesnom smislu sva opravdanja koja se pozivaju na nužnost ili prebacuju krivicu na žrtvu oblici su kontekstualizacije. Vlade uvek optužuju svoje kritičare da ne znaju, ne razumeju ili ne pominju kontekst u kojem se prekršaj desio. One zapravo kažu: “Kad biste zaista razumeli našu istoriju, politiku, prirodu sukoba, ne biste nas [slabija vezija] tako oštro osuđivali, ili biste [jaka verzija] podržali ono što radimo.” Mnogi njihovi odgovori sadrže podroban, didaktičan (i, po definiciji, tendenciozan) istorijski prikaz konflikta.

U ekstremnijoj verziji kontekstualizacije tvrdi se da uobičajeni standardi suđenja ne mogu biti primenjeni jer su okolnosti u zemlji — terorizam, izolacija, pretnja nuklearnim ratom — jedinstvene. To ne podrazumeva odbacivanje univerzalnih standarda: mi bismo i te kako želeli da ih se držimo, ali, nažalost, istorija nam ne dopušta da budemo kao svi drugi.

Poređenje u sopstvenu korist. Indirektnije opravdanje je upoređivanje sopstvenog moralnog stava sa stavovima kritičara kako bi se potvrdila vlastita ispravnost.⁸⁶

✳ Poređenjem sopstvenih loših činova a još gorim nehumanim postupcima protivnika vlade žele da pokažu kako je s njima sve u redu. Većinu svojih odgovora potkrepljuju obuhvatnim (i često verodostojnim) spisakom zlodela čiji su počinioci naoružane opozicione grupe. Dakle: ma šta da radimo, to se ne može uporediti s onim što oni rade. S obzirom na takve okolnosti mi se zapravo ponašamo veoma uzdržano i u skladu sa zakonom.

✳ "Optuživanjem optužilaca" vlade se upoređuju sa spoljnim kritičarima i okrivljuju ih za licemerje ("Imaju putera na glavi") ili selektivnost ("Zašto se stalno okomljuju baš na nas?"). Suviše su moralno iskompromitovani da bi imali

pravo da nas osuđuju. Tu se posebno ističe izraelska verzija te taktike: kad su Jevreji ubijani za vreme holokausta, upravo te zemlje koje nas sada osuđuju bile su u dosluhu s nacistima ili su ćutke posmatrale šta se dešava; međunarodna zajednica je na taj način lišila sebe prava da nas sada kritikuje.⁸⁷ Bivše kolonije takođe se pozivaju na istoriju: s kakvim pravom ih njihovi nekadašnji kolonizatori optužuju za surovost? Na opštijem nivou: sve demokratije su rođene iz nasilja, ropstva, okupacije i istrebljenja domorodačkih naroda; nemaju pravo da nam sude.

✳ Uporedite nas s drugim vladama koje se suočavaju sa sličnim provokacijama i pretnjama. One bi postupale, i postupaju, gore nego mi — bez ikakvih stega, a mi smo stege sami sebi nametnuli.

56

Poređenja mogu biti kombinovana s diskursom pravedničke indignacije: naši protivnici se užasno ponašaju (a njih ne osuđujete); u vašoj istoriji bilo je mnogih moralnih prekršaja (dakle nemate pravo da nas osuđujete); pogledajte zemlje koje imaju manje probleme a ponašaju se gore nego mi (o njima ne govorite). Za svako takvo poređenje neophodna je univerzalna mera — što je upravo preduslov koji mnoge vlade odbacuju kao nemogućan i nepoželjan. U jedanaestom poglavlju pozabaviću se intelektual-

86 Ta i mnoge druge tehnike s mog spiska nabrojane su u Bandura, "Selective Activation".

87 Posle invazije na Liban i bombardovanja Bejruta 1982. godine predsednik vlade Menahem Begin je, odgovarajući na međunarodne optužbe, rekao u Knesetu: "Niko nigde u svetu ne može našem narodu da drži vakelu o moralu."

nim budalaštinama vezanim za temu univerzalnosti.

Protivnapad

U današnjoj političkoj kulturi objašnjenja se razmenjuju putem spektakla, simulacije i scenografije. Vlade moraju da se nadmeću sa žrtvama, ovlašćenim grupama za pritisak i humanitarnim organizacijama koje su vidljive i telegenične. Štaviše, ti izvori imaju pristup moćnim sredstvima komunikacije — elektronskoj pošti, internetu, faksu, videu — koje država ne može lako da kontroliše. Na tom tržištu objašnjenja vlade se brane preventivnim napadom i “pucanjem u glasnika”.

57 Najjednostavnija strategija je odbacivanje svih optužbi kao lažnih, kao nečega što spada u propagandu, ideologiju, dezinformaciju i obojeno je predrasudama. Pri tom se primenjuju razne tehnike: navode se greške iz ranijih izveštaja (taj pritvorenik je ispitivan u martu a ne u maju, onaj je kasnije povukao svoje optužbe); napadaju se izvori iz kojih se organizacija finansira ili politička opredeljenja informatora, radnika na terenu i članova uprave; kaže se da je izbor trenutka kad je izveštaj objavljen “politički motivisan”. Ako se bilo koja optužba čini neporecivom, treba je izbeći diskreditovanjem izvora. Organizacije koje se bore za ljudska prava su nečiji glasnogovornici ili frontmeni (senderista, Tamilaca, PLO-a).

Domaći kritičari mogu biti okarakterisani kao izdajnici, nepatriote i neodgovorni ljudi. Ili se priznaje njihova dobronamernost u vezi s ljudskim pravima — oni imaju dobre namere, ne zalažu se za jednu političku stranu — ali su “korisne budale” čiji će izveštaji biti nemilosrdno zloupotrebjeni. Kritičari koji svoje optužbe objavljuju u inostranstvu ili razgovaraju sa stranim medijima posebno su izloženi napadima. U Izraelu se domaći aktivisti organizacija za zaštitu ljudskih prava nazivaju *malshinim* — što doslovno znači “potkazivači”; oni idu naruku anticionističkim, pa čak i antisemitskim snagama. Unutrašnji kritičari arapskih režima bivaju optuženi za iznošenje prljavog veša pred oči javnosti i jačanje antiarapskih i antiislamskih snaga.⁸⁸

Spoljni kritičari ne mogu biti optuženi za izdajstvo i nedostatak patriotizma, ali strategija je slična. Pojedine organizacije se posebno prozivaju (“Amnesti internešenel je poznat po svom antiindijskom stavu”) i optužuju za ignorisanje žrtava terorizma. One nisu stvarno zabrinute za prava svih ljudi; one su, kako je peruanski predsednik Fuhimori rekao, “legalno oružje subverzije”.

Delimično priznanje

Kao što je poricanje raznovrsno tako i priznanje može imati različite nivoe. U izvesnim okolnostima vlade mogu priznati neke optužbe i delovati kao da ih ozbiljno shvataju. Posmatračke vlade često tako reaguju. Zato što su promenile političke saveznike ili zato što se dokazi ne mogu lako odbaciti one prete da će napustiti saveznika ili klijenta i zahtevaju da prizna osnovanost kritike i preduzme određene mere.

88 Kanan Makiya, *Cruelty and Scilence: War, Tyrany, Uprising and the Arab World* (London: Jonathan Cape, 1993).

Priznajte da su to bila pogubljenja bez suđenja; ona se ne mogu opravdati; to mora smesta prestati; nećete dobiti pomoć dok ne bude vidljivih rezultata.

Vlade počinioци retko pristaju na takva priznanja svojevóljno. Ali većina zemalja koje žele da održe demokratski imidž mora donekle da se povinuje tim zahtevima. One ne mogu beskonačno da sprovode strategije potpunog ignorisanja optužbi, grubog poricanja, ideološkog opravdanja ili agresivnog protivnapada. Jedan od mogućnih odgovora je sledeći: “Pozdravljamo konstruktivnu kritiku; mi smo, u stvari, jedina demokratska vlada u regionu i dozvoljavamo organizacijama za zaštitu ljudskih prava da rade svoj posao bez ikakvih ograničenja. Primili smo vašu delegaciju i ponovo ćemo je primiti. Stanje ljudskih prava nije savršeno, ali se trudimo da budemo odmereni i činimo sve što možemo da to stanje poboljšamo. Situacija je komplikovana; stvari se ne mogu izmeniti preko noći; morate biti strpljivi.”

Iz takvog načina izražavanja ne mogu proisteći puna priznanja — pre svega zbog toga što se izbegava pominjanje specifičnih detalja vezanih za prekršaje. Ako se i priznaju, te pojedinosti dobijaju tri vrste objašnjenja:

✱ *Prostorna izolacija.* Jeste, događaj se desio, ali to je bio “samo izolovan incident”. Nije reč o uobičajenoj praksi niti o sprovođenju nekog plana; bile su posebne okolnosti; žrtva je atipična; nasilje je posledica “ekscesa pojedinaca” u okviru snaga bezbednosti i vlada ga ne odobrava.

✱ *Vremensko ograničenje.* Da, to se dešavalo u prošlosti — pre nego što je nova vlada stupila na dužnost. Ali više se ne može desiti.

✱ *Autokorekcija.* Da, svesni smo problema, ali se svesrdno trudimo da ga rešimo. Ratifikovali smo odgovarajuće instrumente za zaštitu ljudskih prava, doneli nove domaće zakone, u kontaktu smo s posmatračima iz organizacija za zaštitu ljudskih prava, ustanovili smo istražne komisije, imenovali smo komesara za zaštitu ljudskih prava, a prekršioce kažnjavamo ili suspendujemo.

Takvi odgovori često su u izvesnoj meri iskreni. U okolnostima delimične tranzicije vlada ponekad ne može da učini više jer se suočava s ograničenim sredstvima, nasleđenom korupcijom i neefikasnošću u svojim redovima, krškošću demokratskih struktura i mogućnošću da je oružane snage sabotiraju. Zvaničnici na srednjem i nižem nivou mogu i iskren odgovor protumačiti samo kao još jedno tobožnje povlađivanje (dvosmislenu poruku) koja im daje određene ruke da nastave da rade ono što su i dotad radili.

Zvaničan diskurs je uvek mešavina čistih laži, poluistina, izvrđavanja, legalističkih sofizama, ideoloških argumenata i uverljivih pozivanja na činjenice. Uspeh pokreta za zaštitu ljudskih prava ogleda se u tome što se njegov program retko javno odbacuje. Ali taj uspeh ukazuje i na opasnosti. Prevođenje moralne i opipljive slike zlodela u legalistički, diplomatski i potpuno neopipljiv jezik “kršenja ljudskih prava”, kakav se recimo upotrebljava u Ujedi-

njenim nacijama, prebacuje problem na profesionalna udruženja i birokratski nivo.

Iako mogu biti fascinantni, komentari o tim tekstovima poricanja nemaju veliki politički uticaj. Čak i obelodanjivanje najstrašnijih činova praćeno najprovidnijim poricanjem ne remeti postojeći poredak stvari. Moćne vlade, pre svih vlada Sjedinjenih Američkih Država, ipak štite svoje saveznike i klijente, i poriču sopstvenu umešanost. One će se držati narativa poricanja dokle god im to bude odgovaralo. One znaju da se mogu pouzdati u to da će za uzvrat — i bez razmišljanja — te zemlje takođe zažmuriti pred njihovim činovima. Svi prepoznaju laž ali nikoga nije briga.

59 Borci za ljudska prava raspoložu ograničenom zalihom odgovora na zvanične protivtvrdnje. Oni mogu ponavljati propoved o apsolutnim principima, univerzalnim standardima i totalnim (“nepotcenjivim”) zabranama. Takav moralni apsolutizam se lako može oholo ignorisati ili odbaciti. “Budite realni”, kažu vlade, objašnjavajući okolnosti koje dozvoljavaju da se principi prekrše iz očigledne nužde. Kritičari predviđaju kakve će tačno biti tehnike neutralizacije i unapred im se suprotstavljaju. Zato izveštaji o ljudskim pravima *počinju* objašnjenjem: “Ne, ne kritikujemo samo vas. Redovno pravimo kritičke izveštaje i o drugim zemljama... Da, mi podjednako osuđujemo teror koji sprovode naoružane opozicione grupe u vašoj zemlji; imamo prema svima dosledan

stav... Ne, ne stajemo ni na čiju stranu u sukobu niti dajemo prednost nekom određenom rešenju... Da, razumemo dugu istoriju vašeg sukoba; znamo za zlodela počinjena nad vašim građanima; ozbiljno shvatamo opasnost koja preti vašoj bezbednosti.”

Jasno je da nema garancije da će ti proaktivni odgovori navesti vladu da se odrekne novog kruga poricanja.⁸⁹ Niti će izazvati aktivnu reakciju javnosti. Razlog leži u tome što zvanična objašnjenja nisu čiste fikcije i fraze. Ona imaju duboke korene u nacionalnoj i internacionalnoj političkoj kulturi. Čak i dobro obavešteni i dobronamerni ljudi misle: “Te optužbe zaista zvuče verovatno — ali šta se drugo može očekivati da ta vlada uradi?” Obelodanjivanje i poricanje zlodela postali su stalni rituali u medijima i kulturnoj javnosti. To je ono što vlade obično rade; to je ono što Amnesty internešenel obično kaže.

Na unutrašnjem planu, prirodno je da država više neguje ravnodušnost javnosti nego prinudnu pokornost. Bez obzira na to koliko međunarodne zabrane naglašavaju da nikakva navodna pretnja javnoj bezbednosti ne može opravdati torturu, gotovo svi građani prihvataju stanovište da je dopustiv svaki metod koji će dovesti do informacije o planiranom terorističkom činu. Bez obzira na to koliko se kritikovala objašnjenja kakvo je, na primer, “samo sam izvršavao naređenja”, uvek će biti razumevanja za vojnike koji to izjave. Ta objašnjenja se nude i prihvataju već toliko dugo da su postala deo mo-

89 Zapravo, češće se dešava da je krug odgovora još komplikovaniji. Razmena optužbi, odgovora vlade, odgovora na odgovor može trajati godinama. Jasno je da će zbog sve razvijenije birokratske mašinerije vezane za problem ljudskih prava papira biti sve više. Izreal ima ne samo službenike koji formulišu odgovore na optužbe već angažuje i volontere koji odgovaraju na pisma volontera iz Amnesti internešenela. To je prava mala industrija poricanja.

ralnog tkiva. Kulture poricanja imaju svoju funkciju — zajedno s istovetnim šifrovanim porukama, zonama izvrđavanja i pravilima nad pravilima u “neuređenim” sistemima porodičnog opštenja. To je ono što je Havel nazvao “životom usred laži”.

Zvanično poricanje je poricanje samo površno gledano; to nije ništa drugo do laž i obmana; nema nikakvih zapletenih tokova ispod nivoa svesti. Ali šta je sa samozaludivanjem? Izvestan broj ljudi koji se profesionalno bave poricanjem, od političkih komesara do portparola, iskreno govori to što govori. Možda su u početku i bili oportunisti i karijeristi, ali zatim su počeli da veruju u sopstvene neistine. Oni su se sami preobratali — iako retko uspeavaju da na taj način preobrate druge ljude. Ali stvari se mogu i obrnuto odvijati. Zvaničnici mogu u početku biti iskreni (ili obmanjivati sebe), a zatim prerasti u svesne cinike i obmanjivače. Njihove obmane postaju očajničke, gotovo porodične; vlada to zna i zna da javnost to zna.

Enigme poricanja i neiskrenosti kodirane su u jeziku koji koristimo kad o zlo-delima i patnji razgovaramo sami sa sobom. Javnim tekstovima počinitelaca i njihovih apologeta gotovo da nije potrebno dekodiranje: dovoljno je samo čuti portparole, političke lidere i birokrate kako iznose uobičajene opštepoznate laži, krhke poluistine, izmišljotine i apsurdne analogije, kako beznađežno izvrđavaju činjenice i patetično nas uveravaju u ono što govore. Gde se nalaze ti ljudi u kognitivnom prostoru između znanja i neznanja o tome da lažu? Možda su već u postmodernoj verziji edipovskog stanja istovremenog znanja i neznanja, ali ih nije briga.

ZABORAVLJANJE PROŠLOSTI: LIČNA SEĆANJA, JAVNE ISTORIJE

Pre nego što s počinitelaca pređem na posmatrača, u ovom poglavlju ću govoriti o događajima iz prošlosti koji su postali predmet sećanja i istorije. U svim delovima sveta i relativno mirna društva suočavaju se sa stravičnom istorijom zlodela i društvene patnje. Moderna ikonografija poricanja i priznavanja još uvek se oslanja na prošla vremena Hitlera, Staljina i Maoa. Na njih se sada nadovezuju slučajevi proistekli iz procesa kojem smo dali prilično nezanimljivo ime “demokratizacije” ili “tranzicione pravde”. Ti slučajevi su propast i raspad Sovjetskog Saveza i državnih komunističkih režima u Istočnoj Evropi; tranzicije u Latinskoj Americi (Brazilu, Argentini, Čileu, Urugvaju, Salvadoru, Paragvaju) iz diktature i vojnih režima u formalnu demokratiju; slom aparthejda i pojava višerasnog demokratskog društva u Južnoj Africi.

Nema oštre granice između poricanja *prošlosti* i poricanja *sadašnjosti*. Koji je to trenutak kad znanje javnosti o zlo-delima i patnji postaje predmet zaborava, sećanja, istorije i komemoracije? Ako o krvoproclicima u Kongu, Bangladešu i Bijafri govorimo kao o nečemu što je “predato sećanju” i “pripada prošlosti”, kada ćemo te fraze početi da primenjujemo na događaje u Čečeniji, Angoli i na Kosovu? Mediji povlače najjasniju crtu: događaji nestaju iz “najnovijih vesti”. Ratovi se završavaju zvaničnim sklapanjem mira; proglašava se da gladi više nema. Razlika je možda banalna, ali govor kojim poričemo da vidimo šta se dešava u sadašnjosti različit je od govora kojim poričemo da se sećamo prošlosti.

Razlika između *ličnog* i *javnog* ostaće maglovita. Postoji domen ličnih, privatnih ili autobiografskih sećanja — na naš privatan život (detinjstvo, porodicu, školu, zaljubljenost) ili na našu reakciju na javne događaje (kako smo se osećali za vreme Kubanske krize). U javni domen spada zajednička, kolektivna, ponekad “zvanična” prošlost; događaji su smešteni u pregratke (muzeje, udžbenike, ceremonije) pisane istorije. Individualno sećanje je subjektivno iskustvo javne prošlosti onakve kakve je se danas sećamo.

61 Liniju koja razdvaja *poricanje* i *priznanje* najteže je sačuvati. To je naizgled jednostavno: suprotno poricanju da se nešto desilo jeste priznanje da se to desilo. Na primer: eksperimenti na afroameričkim zatvorenicima koji namerno nisu lečeni od sifilisa odmah su za-
taškani; činjenice su skrivane i postale su predmet glasina i optužbi koje su se decenijama razvlačile; istina je na kraju obelodanjena i konačno priznata. Ipak, takvim narativima ne možemo uvek odvojiti svoje znanje o poricanoj prošlosti od raznih modaliteta priznavanja (na sudjenjima, pred komisijama za istinu, prilikom ispovedanja) zahvaljujući kojima prošlost postaje poznata. Terapija potisnutog sećanja pokazuje da to odvajanje nije moguće. Ali, kad je reč o javnim zlodelima i patnji, pitanje priznanja obradiću u devetom poglavlju, a u desetom ću se baviti priznavanjem sadašnjosti.

Krhkost svih tih distinkcija je glavna tema Havelovih spisa o privatnom sećanju i javnoj istoriji u Čehoslovačkoj i drugim

komunističkim zemljama Istočne Evrope. Početkom sedamdesetih godina on je shvatio šta se sprema. Ljudi su bili svesni da se cena za svakodnevno licemerje, poricanje i spoljni konformizam plaća stalnim poniženjem i gubitkom dostojanstva. Svečanim izvođenjem ritualnih činova koje privatno smatramo smešnim mi javno poričemo sami sebe. Ali ništa od toga neće biti zaboravljeno; pritvornost ostaje pokopana u svesti, zaključana u emocionalnoj memoriji kao otrovna supstanca. “A kad kora pukne i lava života pokulja”, privatna ogorčenost i osvetnički gnev rađaju zahtev za javnim priznanjem.¹

Nakon pojma potiskivanja pozbaviću se ličnim poricanjem privatne (autobiografske) prošlosti koristeći kao primer “sindrom potisnutog sećanja”. Ipak, glavna tema je lično poricanje prošlih zlodela koja su poznata javnosti.

Uvod: potiskivanje

U skladu s uobičajenom upotrebom termin “poricanje” koristim kad govorim o sadašnjosti a “potiskivanje” kad govorim o prošlosti. Međutim, Frojd je u početku potpuno drukčije definisao suprotnost između ta dva pojma: potiskivanje se odnosi na *unutrašnja stanja* kao što su emocije, a poricanje na *spoljašnju stvarnost*. Potiskivanje je u Frojdovoj teoriji daleko značajniji pojam od poricanja, a njegovo značenje je još neodređenije. On potiskivanje često shvata kao potpuno nesvesno; u drugim slučajevima govori o njegovom preobraćanju u “supresiju” — svesnu odluku da se zaboravi. Na kraju je kori-

1 Vaclav Havel, “Dear Dr. Husak”, u *Open Letters: Selected Writings, 1965-1990* (New York: Vintage Books, 1992), 50-83.

stio potiskivanje kao generički termin za označavanje svih mehanizama odbrane i u njemu je video temelj svoje celokupne teorije. Jedna od njegovih definicija potiskivanja daje izvanredno objašnjenje poricanja: "...lako i redovno izbegavanje svega što je nekada bilo tegobno... Poznata je činjenica da na takvo izbegavanje onoga što je tegobno — taj nojevski stav — ipak nailazimo u normalnom mentalnom životu odraslih ljudi."²

Potiskivanje je postalo arhetipski mehanizam odbrane: informaciji koja pobuđuje traumatski psihički bol, osećaj krivice i stida ne dozvoljava se da pristupi svesnosti. Takva generička upotreba termina zanemaruje razliku između neprijatnih spoljašnjih događaja i neprijatnih osećanja u vezi s tim događajima. Možemo se sećati šta se desilo ali potiskivati emocije koje to sećanje izaziva; ili se možemo loše osećati, a zaboraviti zašto se tako osećamo. U svakom slučaju te taktike osuđene su na neuspeh. Potisnut bol "nije zaista zaboravljen": on ostaje negde "unutra" — prouzrokujući distorzije, patološka unutrašnja stanja i, u opštem smislu, rđavo "simboličko ponašanje". Terapeuti pokušavaju da otkriju te skrivene slojeve; pacijenti uglavnom izbegavaju da sarađuju: oni se opiru, protestuju, jadikuju i poriču ("Ko, zar ja?"). Što je dublje ispitivanje — danas neprihvatljivih seksualnih želja, trauma iz detinjstva, najranijih sećanja — to je bol veći. Ali, kako komisije za istinu vole da

kažu, što je rana dublja to se odlučnije mora obelodaniti.

Frojd ide malo dalje od toga: "Najperiferniji slojevi sadrže sećanja koja najlakše možemo da izazovemo i koja su oduvek bila potpuno svesna. Što dublje idemo to se nadolazeća sećanja sve teže priznaju, a blizu jezgra nailazimo na sećanja koja pacijent opovrgava čak i dok ih reprodukuje."³ Ulazimo u stanje dvostruke nesvesnosti — stanje prvobitnog potiskivanja i istovremenog nastojanja da se sakrije sećanje koje izranja. To je zapravo trostruko zaboravljanje: zaboravljamo, zaboravljamo da smo zaboravili i zaboravljamo da smo počeli da se sećamo.

Ta igra povlači za sobom strahovite kazne. Prva je *ponavljanje*. Nastavljamo da radimo iste glupe i destruktivne stvari.⁴ Ali ne shvatamo da ponavljamo sami sebe. Problem je u sledećem: diverzivne kognitivne šeme kojima se obično služimo sprečavaju nas da postanemo svesni činjenice ponavljanja. Zaboravljamo da smo istu stvar već radili i ne priznajemo — čak poričemo — da je ponovo radimo. To je klasično i ozbiljno samoobanjanje: čak i od sebe tajimo da "nova" mesta, lica ili problemi uopšte nisu novi. Druga kazna je *curenje*. Iako ih očajnički pritiskamo, vrata nikako ne ostaju zatvorena. Istina curi i, na kraju, "provaljuje". Pre ili kasnije potisnuto će se pojaviti kao neželjeni gost. Na to je mislio nadbiskup Tutu kad je govorio o prošlosti koja se vraća da bi nas progono-

2 Sigmund Freud, *The Interpretation of Dreams* (1900) u *Standard Edition*, IV (London: Hogarth Press, 1953), 600.

3 Freud, "Repression" (1915) u *Standard Edition*, XIV.

4 Ili, bolje rečeno, Glupan u nama nastavlja da ih radi: David L. Weiner, *Battling the Inner Dummy: The Crazyess of Apparently Normal People* (Amhurst, NY: Prometheus Books, 1999).

nila — tu metaforu koriste i svetovni zastupnici istine, pravde i pomirenja. Kliničko postaje metafora političkog i obrnuto.

Lična sećanja, lična prošlost

Verovatno najveća psihoterapijska protivrečnost koja je ikad dospela do šire javnosti jeste priča o sindromu potisnute memorije (*RMS*), sindromu lažne memorije (*FMS*) i terapiji povraćene memorije (*RMT*). Ta zabrinjavajuća epizoda pokreće mnoga pitanja vezana za psihoanalitičku teoriju, pojam potiskivanja, psihologiju zaboravljanja i nepredvidljivo govorenje istine u ličnom životu.⁵ Uz rizik da suviše usko posmatram stvari, ta priča će mi poslužiti samo da bih ukazao na jedan prilično jednostavan problem: ne mora sve što poričemo biti istinito.

63

Teza o sindromu potisnute memorije polazi od tvrdnje da je veoma veliki broj žena doživeo u detinjstvu seksualno zlostavljanje (čiji je počinitelj obično otac). Taj događaj se odmah potiskuje iz svesti, naročito ako se desio u ranom detinjstvu; to je glavni uzrok mnogih neobjašnjenih depresija i drugih trajnih psihičkih tegoba koje se često nazivaju histeričnim ili neurotičnim simptomima. Potiskivanje je

potpuno: žena bukvalno ne zna za to iskustvo niti ga se seća. Ali skrivena trauma ostaje netaknuta. Kao da je snimljena video-kamerom ona je savršeno očuvana iako je decenijama zaključana u bezvremenoj zoni uma, i sve vreme tiho nagrizi. Ispoljeni simptomi su mnemonički simboli (često somatski izraženi) koji ukazuju na nesvesno sećanje na prvobitnu traumu. Zaboravljanje — nesposobnost da se pristupi određenom događaju — prouzrokovano je isključivo potiskivanjem. Ali, kao što se događaj “gubi” potiskivanjem tako se može i “povratiti”. Terapija povraćene memorije je kombinacija više tehnika — klasične psihoanalize, hipnoterapije i svih mogućih tehnika razgovornih i telesnih terapija novog doba — koje treba da pomognu pacijentkinji da se seti svog dugo potisnutog sećanja na seksualno zlostavljanje u detinjstvu.

Ta teorija podrazumeva da potiskivanje ima izvanredno moćno dejstvo. Verzija koja govori o “snažnom”, “masivnom” ili “robustnom” potiskivanju tvrdi da su “mnoga deca u stanju da zaborave zlostavljanje, čak i dok im se ono dešava”.⁶ Na taj način potpuno se izbegava svestan pristup traumatičnim sećanjima. Pacijentkinje će verovati da su godinama, pa i decenijama, “živele sa” sećanjima na dva odvojena

5 Prve kritike te protivrečnosti najbolje ukazuju na problem: Richard Ofshe i Ethan Waters, *Making Monsters: False Memories, Psychotherapy and Sexual Hysteria* (Berkeley: University of California Press, 1996), i Mark Prendergast, *Victims of Memory: Sex Abuse Accusations and Shared Lives* (Hinesberg, Va.: Upper Access Books, 1996). Vidi i Frederic Crews, *The Memory Wars: Freud's Legacy in Dispute* (New York: New York Review of Books, 1995): dobar uvod u problem uprkos preteranom sarkazmu i prilično slaboj odbrani od frejdovaca.

6 Ellen Bass i Laura Davis, *The Courage to Heal: A Guide for Women Survivors of Child Sexual Abuse* (New York: Harper Perennial, 1988), 42. To je bio prototip prvog talasa priručnika. Najuticajnija teorijska knjiga bila je Judith Herman, *Trauma and Recovery* (New York: Basic Books, 1992). To su glavne i lake mete svih kritičara.

detinjstva. Njima poznata priča o normalnim (čak “srećnim”) sećanjima pokazuje se kao fantazija, fasada koja ih štiti od užasne istine. Stvarna je druga priča, ona o kojoj ništa ne zna — podsvesni zapis o zlostavljanju i patnji. Snažno potiskivanje nije isto što i zaboravljanje iz uobičajenih motiva (zaboravljamo ono što ne želimo da pamtimo), koje nije nesvesno, ne dešava se istog časa kad i trauma i ne daje sećanju čvrstu formu nečega što je odavno prošlo. Izbegnuto sećanje je dostupno sve dok ne izbledi u normalnom procesu zaboravljanja.⁷

Zagovornici modela potiskivanja smatraju da dva pojma vezana za taj model potkrepljuju tezu od koje polaze, ali njihovi kritičari misle da je upravo oni podrivaju. Prvi pojam (blizak Frojdovoj ideji “rascepljenog ega”) jeste *disocijacija*: jedan deo jastva može se otepeti i distancirati od spoljašnje ili unutrašnje stvarnosti tako da deluje kao da nije video šta se dešava (i pogotovu da nije učestvovao u tome što se dešavalo). Trauma seksualno zlostavljane devojčice toliko je nepodnošljiva da se ona disocira time što patnju više ne oseća kao deo svog čulima opaženog jastva. Um se tako suočava sa “sećanjima na traumatično zlostavljanje u detinjstvu koje ne može biti zaboravljeno na uobičajen način jer ta sećanja nikada nisu ni uspela da budu u potpunosti spoznata”.⁸

Drugi pojam odnosi se na *višestruke identitete* i specifičnu dijagnozu poremećaja poznatog pod imenom višestruka ličnost (*MPD*). Time se proširuje teza o disocijaciji i produbljuju se rasprave o povraćenoj memoriji.⁹ Kod osobe obolele od poremećaja višestruke ličnosti domen nesvesnog registruje tajne koje su tako strašne da “obično” potiskivanje — masivno i motivisano zaboravljanje — ne može da ih zadrži. Sećanja ni ne dospevaju u fazu potiskivanja; zlostavljanje je toliko užasno da um ne može da podnese ni najmanju svesnost. Formiraju se delovi jastva koji funkcionišu kao zasebne ličnosti, od kojih je svaka dovoljno autonomna da može da blokira zabranjena ili traumatična sećanja izvan jastva kao celine. Svaki neintegrisani deo rascepljenog jastva — s vremenom se može javljati sve više delova — naziva se “alter” (latinski, “drugi”). Alteri nisu svesni jezgrene ličnosti (onoga što je od nje preostalo) niti jedan drugog; jezgro nema pojma da oni postoje. Do sredine osamdesetih godina ti ljudi (u normalnom svetu poznati kao “multipli”) otkrivali su nam senzacionalna potisnuta sećanja: ne samo na incest već i na silovanje za vreme satanističkih rituala, prinošenje ljudskih žrtava, o tome da su ih oteli i odgajili vanzemaljci.¹⁰

Teza o potisnutoj i povraćenoj memoriji ubrzo je izašla iz domena terapije i iz

7 Ofshe i Waters, *Making Monsters*, 33.

8 Jody Davies, navedeno u Crews, *Memory Wars*, 25.

9 Nicholas P. Spanos, *Multiple Identities and False Memories* (New York: American Psychological Association, 1996). *MPD* je kasnije preimenovan u *DID* (disocijativni poremećaj identiteta).

10 Veze između *MPD*-a, zlostavljanja dece i pokreta za povraćenu memoriju — i podrobno objašnjenje socijalne konstrukcije tih kategorija — vidi u Ian Hacking, *Rewriting the Soul: Multiple Personality and the Sciences of Memory* (Princeton: Princeton University Press, 1998).

nje je izrasla neka mešavina društvenog pokreta, urbanog folklora i kulta. Tada je postala meta ubitačne kritike (podvedene pod rubriku dokaza o daljem poricanju):

✱ Mnogi činovi zlostavljanja zaista prolaze nezabeleženi, ali u većini slučajeva to nije zato što su zaboravljeni, potisnuti ili poricani: režim poricanja, iza kojeg stoji patrijarhalna moć, dovoljan je razlog za ćutanje.

✱ Teza o robusnom potiskivanju, shvaćanje po kojem ljudi mogu potpuno da zaborave da su bili dugo i neprestano zlostavljani, suprotna je svemu što se zna o memoriji. Njeno delovanje je inherentno neravnomerno i improvizovano — a to isto važi i za postepeno izbegavanje i, potom, slabljenje mučnih sećanja. Na taj način zaboravljaju se pojedinačni događaji, ali dugogodišnje neprestano zlostavljanje ostavlja iza sebe paukovu mrežu nametljivih i nepoželjnih sećanja. Takođe, malo je verovatno da se tako potisnuto iskustvo može “povratiti”, izvući iz ostave u mozgu i zatim iznova detaljno prikazati na slikovit, kinematičan način.

✱ Literatura o sindromu povraćene memorije navodi bezbrojne primere ljudskog ponašanja i osećanja koji, kako se tvrdi, ukazuju na *simptome* potisnutog sek-

sualnog zlostavljanja u detinjstvu i/ili (potpuno nedosledno) *mehanizme savladavanja* tih simptoma. Nabranjanje takvih primera — kao što su osećaj usamljenosti, strah od budućnosti, nedostatak samopoštovanja, osećaj da smo drukčiji od drugih, sanjarenje o drugačijem životu, izbegavanje ogledala, podgojenost (ili pothranjenost), seksualni promiskuitet (ili nedostatak bilo kakvog seksualnog iskustva), dvosmislene veze — beskorisno je ali ne i neškodljivo jer milioni čitalaca u njima traže potvrdu svog položaja žrtve. Još beskorisnija je stručna dijagnoza terapeuta: vaše poricanje zlostavljanja neosporiv je dokaz da vam se ono zaista desilo.^{II}

✱ Većina ljudi, naročito mentalno pometenih, veoma je sugestibilna. Metodi koji se koriste u cilju vraćanja sećanja — hipnoza, pentotal (“serum istine”), revidiranje telesne mape, revidiranje autobiografije, primalni krik, regresija uzrasta i vođena fantazija — čine pacijente podložnim terapeutovim sugestijama. Pacijenti su ranjivi ljudi u očajničkom traganju za kauzalnim narativom koji će dati smisao njihovoj patnji. Oni su spremni da popune bleđa sećanja pojedinostima koje im nudi masovna kultura — literatura o samopomoći, televizijske debate i

II Optuženi počinioci dobijaju teorijski simetričan ali politički suprotan tretman. Jedna terapeutkinja (koja je kasnije opovrgla svoje verovanje u RMS i tako i sama postala “terapeut poricatelj”) seća se pacijentkinje u srednjim tridesetim godinama koja je napisla pismo ocu optužujući ga za incest koji je počinio kad joj je bilo tri godine: “Otac ju je pozvao i sve u potpunosti porekao, ali smo mi to uzele kao dokaz da je on ‘u stanju poricanja’” (navedeno u Prendergast, *Victims of Memory*, 237).

mediji. Delovanje te kreativne memorije pobuđuju i nagrađuju (makar samo ohrabrujućim klimanjem glave) terapeuti koji se revnosno posvećuju vraćanju sećanja. Sugestibilan pacijent pridružuje se terapeutu (koji uglavnom ima dobre namere) u samoispunjujućoj spirali. Pošto je brižljivo kreiran, narativ zlostavljanja je nešto u šta se čvrsto veruje i iza čega se odlučno stoji.

★ Ako optuženi počinitelj, njegova porodica ili drugi terapeuti tvrde da je na delu neki element imaginacije, sugestibilnosti ili fantazije, pacijent i njegov terapeut s indignacijom odbacuju takvu tvrdnju. Uz veliki psihički bol, žrtva prolazi kroz “postepeno buđenje”.¹² Optuženi je žigosan, odbija se prezumpcija nevinosti i ne veruje mu se. Od početka do kraja — od prvih događaja, za vreme dugogodišnjeg laganja, pa do dramatične konfrontacije — on je očigledno bio u stanju poricanja.

★ Potisnuto sećanje na seksualno zlostavljanje u detinjstvu ubrzo je svrstano u kategoriju posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSD), od kojeg inače pate i žrtve holokausta i vijetnamski veterani. Ali ta poređenja još više podrivaju tezu o

robusnom potiskivanju. Langer kaže da je za ljude koji su preživeli holokaust i slična zlodela, i bili svedoci takvih događaja, vreme i kontinuirano i sekvencijalno.¹³ Kontinuirano vreme se doživljava kao neprekidno, a ne kao sekvencije sećanja kojih se možemo osloboditi. Sećanja nisu “simptomi” koji se mogu otkriti i ispričati kako bi se postigli psihički mir i uključenje u društvo. I zaista, “mučna sećanja nemaju uvek efekt onesposobljavanja, a narativi o njima retko mogu... da pomognu svedocima da se ‘oslobode’ prošlosti od koje ne mogu i ne žele da pobegnu”.¹⁴

Dakle, autentično je samo prvobitno potiskivanje svojstveno žrtvi. Optuženom počiniocu svakako se ne može verovati. Istovremeno, psihijatrijskom establišmentu se prebacuje to što odbija da prizna da su sećanja na seksualno zlostavljanje u detinjstvu uvek stvarna. To odbijanje potiče od Velike izdaje samog Frojda. Po tom narativu, Frojd je u početku verovao u istinitost tvrdnji svojih pacijentkinja da su u detinjstvu bile seksualno zlostavljane. Štaviše, utvrdio je da se kod odraslih žena koje su kao devojčice zlostavljane češće javljaju simptomi histerije. Kasnije je odustao od te teorije — po nekima,

66

12 Izraz potiče od Renée Fredrickson, jedne od najekstremnijih pristalica terapije povraćene memorije. Govoreći o “osakaćujućem neverovanju” pacijenata u tek povraćeno sećanje Fredricksonova zaključuje da “duboko neverovanje ukazuje na to da su sećanja stvarna” (navedeno u Ofshe i Waters, *Making Monsters*, 108).

13 Lawrence L. Langer, “The Alarmed Vision: Social Suffering and Holocaust Atrocity”, u Arthur Kleinman *et al.* (ur.), *Social Suffering* (Berkeley: University of California Press, 1997), 47-65.

14 *Ibid.*, 55.

pod pritiskom kritike, pa čak i činjenice da su neke istorije slučajeva pokazale da su pojedine pacijentkinje glumile svoja stanja — i počeo je da tvrdi kako su sećanja na zavođenje u detinjstvu lažna. Ti događaji se nisu stvarno desili već su plod fantazije. Svoj pobeđnički završetak — nakon pola veka poricanja — taj narativ duguje feministkinjama, psiholozima i Pokretu za povrćenu memoriju, koji potvrđuju prvobitan Frojdov stav.

Tri aspekta te rasprave daleko prevazilaze temu seksualnog zlostavljanja dece. Prvi se tiče zbrke vezane za pitanje da li postoji objektivna istina. Terapeutov postupak kojim nastoji da postepeno povрати sećanje pacijentkinje treba da ponovi pobeđnički narativ kulturnog priznanja. I na ličnom i na društvenom planu posmatrano, to je esencijalistički model. Postojala je i postoji samo jedna istina: činjenice o zlostavljanju i potiskivanju su tu i samo čekaju da budu otkrivene. Međutim, suočen sa zahtevima za dokazima i podacima pokret se opredeljuje ne samo za skepticizam i epistemološki relativizam već i za neapologetski stav da *nije važno* da li su optužbe istinite ili lažne. Pacijentkinja i terapeut moraju da veruju svojim “unutrašnjim glasovima”. Suština terapije je u vrednovanju pacijentkinjinog subjektivnog iskustva — njena dobrobit je terapeutov cilj a ne utvrđivanje da li se događaj desio ili nije: “Ne smete dozvoliti da se nađete u položaju da više

tragate za spoljnim dokazima nego što nastojite da postignete unutrašnje olakšanje.” Suština je u tome da “izbegnete upadanje u zamku istine”.¹⁵

Druga zabuna — koju terapeuti svesno šire — tiče se odnosa između poricanja zlostavljanja deteta na društvenom nivou i poricanja na ličnom nivou. Teško postignuto kulturno priznanje seksualne zloupotrebe dece kao društvenog problema ne znači automatski i da se zloupotreba dešavala u svakom pojedinačnom slučaju optužbe. Ovši i Voters tvrde da ukoliko kažemo pacijentkinjama da treba da prihvate svoja sećanja jer ih je društvo tako dugo poricalo, mi samo doprinosimo krajnjoj zbrci izraženoj u sloganu “Lično je političko”.¹⁶

Treći aspekt je pretpostavka da mentalno zdravlje zahteva iskopavanje, objašnjavanje, pa čak i *oživljavanje* bolnih iskustava; što dublje kopamo to su istine s kojima se suočavamo strašnije, ali ćemo se bolje osećati. Taj projekat ima duboku mitsku privlačnost — to je herojsko putovanje natrag kroz vreme i oživljavanje bolova iz prošlosti da bi se konačno stiglo do lekovite istine. Nažalost, ne može se dokazati da ukoliko želite da vam bude bolje morate da se sećate, ili da ukoliko želite da živite srećno u budućnosti morate *iskreno* rekonstruisati prošlost. Otkrivanje bolnih istina i suočavanje s njima može biti vredno samo po sebi, ali ne može se automatski podrazumevati da je to na-

15 “Avoiding the Truth Trap”: naslov studije slučaja u *Family Therapy Newsletter* iz 1994. godine, navedeno u *ibid.*, 512. Zanimljivo je da Kruz kaže da je sam frojdizam odustao od svojih najambicioznijih pretenzija i povukao se u “hermeneutički perspektivizam” — to jest “počeo je da odustaje od zahteva za istinom i da terapeutski cilj vidi samo u pomirenju pacijenta s manje kazneno orijentisanim mitom o svom identitetu” (Crews, *Memory Wars*, 20).

16 Ofshe i Waters, *Making Monsters*, 110-111.

čin na koji ćemo “osloboditi sebe” prošlosti. Kao što ćemo videti kad se budemo bavili kolektivnim “probijanjem” kroz neotkrivene istine celih društava, obećanje slobode i celovitosti još je teže ispuniti.

Lično poricanje, javna istorija

Kad je reč o seksualnom zlostavljanju, incestu, zloupotrebi dece i silovanju u običnom životu, sukob između poricanja i priznanja odvija se u privatnom domenu: u porodici, terapeutovom savetovalištu i, retko, u sudnici ili medijima. Lična objašnjenja se veoma razlikuju kad protivreče poznatim istorijskim zlodelima. Onog trenutka kad se objašnjenje dá — makar samo da bi se poreklo znanje o prošlosti — ono se upoređuje s javnim narativima koji su ili zajednički (“naš sramni dosluh s okupatorom”) ili osporavani. Bez tog poređenja i protivrečnosti između ličnog i javnog kolektivna memorija bi postala ono što inače nikad ne može postati: aritmetička suma identičnih sećanja zajedničkih svim preživelim, počinocima i posmatračima.

Počinitelj koji ništa nije uradio i posmatrač koji ništa nije video simbolizuju najpoznatiju od tih protivrečnosti. Ipak, ispričaću priču o poricanju koja nije nimalo svakidašnja: reč je o Bar-Onovoj studiji o ljudima čiji su roditelji bili istaknuti nacistički aktivisti.¹⁷ Gotovo sve porodice su štitile decu počinilaca od saznanja da su njihovi očevi lično učestvovali u zlodelima ili da je projekat istrebljenja uopšte postojao. Štaviše, deca nisu posta-

vljala nikakva pitanja — u vreme kad su se događaji dešavali nisu se raspitivale o očevima niti ih je, kasnije, zanimalo šta su radile majke i drugi članovi porodice. Uzajamni interes roditelja i deteta izražen u poricanju i izbegavanju znanja o onome što su počinoci radili Bar-On naziva “dvostrukim zidom poricanja”. Ali šira kultura podiže i treći zid. Obrasci porodičnog dosluha nisu bili privatni i izolovani: pedesete godine XX veka, vreme kad su ta deca odrastala, bile su razdoblje u kojem nemačko društvo, posmatrano kao celina, nije govorilo o prošlosti, a pogotovu je nije “priznavalo”.

U demokratskim tranzicijama osamdesetih godina trenutak istine se brže našao na dnevnom redu. On je bio različit u različitim zemljama — ono što se dešavalo u Čileu razlikovalo se od onoga što se dešavalo u Čehoslovačkoj — ali uvek se postavljalo isto pitanje: šta uraditi u vezi sa zlodelima i patnjama iz prošlosti? Traganje za *istinom* ili *znanjem* postalo je moćna forma odgovornosti — koja, kao što ću u devetom poglavlju pokazati, nije podrazumevala samo otkrivanje činjenica već i “mirenje” s prošlošću. “Povraćena memorija” retorički se poziva na iste ciljeve: prevazilaženje poricanja, slabljenje potiskivanja, obelodanjivanje stravičnih tajni, suočavanje sa stvarnošću i istinom.

Ali “uraditi nešto” u vezi s prošlošću ne znači samo doći do pravih objašnjenja. Dominantno značenje odgovornosti jeste *pravda*. Kako se postaviti prema počinocima zlodela iz starog režima — odredima smrti, mučiteljima, doušnicima, kolaboracionistima i dru-

17 Dan Bar-On, *Legacy of Silence: Encounters with Children of the Third Reich* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989).

gim političkim moćnicima? Treba li njihova dela istražiti i treba li njih same (kao što se to čini u porodičnim dramama vezanim za seksualno zlostavljanje) goniti, razotkriti, izvesti na suđenje i osuditi; da li oni treba da pretrpe poniženje i plate za svoje postupke? Ili uopšte ne treba mnogo talasati nego pustiti stare rane da zacele, postići nacionalno pomirenje, sačuvati još uvek krhku demokratiju, tako da se može “podvući crta” i stvar “prepuštiti prošlosti”? To može podrazumevati ćutanje u dosluhu, pripremu za dalje kulturno poricanje — ali može značiti i da se “radi nešto” sasvim drugo: počinocima nedela se oprašta, traži se pomirenje počinilaca i žrtava, počinioци se integrišu u reformisani društveni poredak.¹⁸

69 Ovde govorimo o tome kako se prošlost počinilaca (i nekih posmatrača i žrtava) poriče i zanemaruje. Počecu od ličnog nivoa: od načina na koji ljudi zaboravljaju ili “zaboravljaju” neprijatne stvari. Istorijski podaci su priznati ali nečija lična uloga je izuzeta. Postoje dva glavna simptoma pojave koja se može označiti kao “sindrom Kurta Valdhajma”. Prvo: “U to vreme nisam znao šta se dešava.” Drugo: “Možda sam tada znao, ali sam kasnije sve zaboravio.”¹⁹ Taj sindrom se ispoljio na suđenju francuskom kolaboracionisti iz vremena Dru-

gog svetskog rata Polu Tuvijeu, koje je 1994. godine održano u Versaju; on je optužen za smrt sedam jevrejskih zatvorenika u blizini Liona 1944. godine. Upitan da li je bio svestan da je vlada u Višiju podržavala antijevrejski program odgovorio je: “Ne, to mi je promaklo.” Da li je znao za masovne deportacije u Nemačku? “Tada nije bilo televizije. Nisam znao za to”; ili “Ne sećam se. Sve mi se to činilo suviše komplikovanim.”²⁰

Mene pre svega zanimaju počinioци zlodela. Ali prototipsko poricanje “nismo znali” (“tada nije bilo televizije”) karakteristično je i za posmatrače. Postoje tri varijante: *bukvalna nevinost*, *neznanje* i *zaboravljanje*. Najjednostavnija suprotnost je *priznanje*.

Bukvalna nevinost

Na današnjoj javnoj sceni bukvalno poricanje prošlosti sve je teže održivo. To ne znači da su sva masovna zlodela i patnje poznati. Ali, kad se jednom obelodane, teže ih je poricati. Moćnici ne mogu tako lako da kontrolišu nove političke prostore i tehnološke metode ispitivanja i beleženja koji obuhvataju izveštaje globalnih medija, elektronsku komunikaciju, priče s lica mesta, svedočenja žrtava, međunarodni nadzor, otvaranje tajnih dosjea.

18 U Stanley Cohen, “State Crimes of Previous Regimes: Knowledge, Accountability and the Policing of the Past”, *Law and Social Inquiry*, 20 (1995), 7–50, pored problema priznanja istine, podrobnije se bavim i temama pravde, pomirenja i drugim pitanjima.

19 Kad se 1988. godine saznala istina o Valdhajmu mnogi su ukazivali ne samo na prvobitno bukvalno poricanje (“slabu memoriju”) kojim se branio bivši generalni sekretar Ujedinjenih nacija nego i na njegovu nesposobnost da shvati značenje tog poricanja. On kao da je mislio da je namerno prikrivanje pojedinosti o njegovoj službi u nemačkoj vojsci beznačajno koliko i postupak studenta koji je malo doterao svoj *curriculum vitae*.

20 Andrew Gumbel, “Touvier Retreats into Forgetfulness”, *Guardian*, 3. mart 1994.

Ipak, svaki optuženi počinilac — pred sudom za ratne zločine počinjene u Ruandi ili Bosni — može da tvrdi da je bukvalno nevin. Odbrana se nikada neće pozvati na ideološko opravdanje, pa suđenje postaje nepolitički događaj ali — kao što je i bila namera — i pravnička igra. Odgovor na optužbu je da su zamjenjeni identiteti: “Uhvatili ste pogrešnu osobu.” Problem identiteta i mogućnosti za podizanje optužnice javlja se na suđenjima za genocid i ratne zločine kao što se javlja i u redovnim krivičnim postupcima. Nijedan međunarodni sistem ne može garantovati da bukvalno poricanje neće sve vreme biti potkrepljivano: pozivanjem na haotično stanje u dato vreme, slom domaćeg pravnog sistema, namerne optužbe proistekle iz želje za osvetom, gubitkom interesovanja medija.

Neznanje

Uprkos svoj složenosti, stanje uma koje se poziva na neznanje podložno je nekim objektivnim poređenjima. Osim u veoma nejasnim slučajevima događaj se može dovoljno dobro rekonstruisati da bi se utvrdilo ko je i koliko trebalo da zna, ko nije mogao ili ko je mogao znati. Mnoga današnja društva imaju “informisanu javnost”; obmanjivanje ili segmentirane strukture odgovornosti ne mogu poštediti znanja ni tu javnost ni ljude na najnižoj lestvici državne moći. Slogan iz šezdesetih godina *Nemoj reći da ne znaš* trebalo je da ukaže na neiskrenost radikala; sada se može primeniti mnogo šire. Neznanje

svakako nije objašnjenje koje danas treba ponuditi komisijama za istinu.

Što se više udaljavamo od glavih počinilaca (onih koji su “u stanju znanja”) i približavamo perifernim posmatračima sećanja je sve teže organizovati. Deset godina nakon događaja koji su se odigrali u Argentini, građani su imali običaj da kažu “Bio sam tamo; video sam”, ali i “Nisam mogao ništa znati”.²¹ U stvari, većina nestalih je odvedena iz svojih domova; susedi i posmatrači znali su tačno čemu prisustvuju. Ali “neki su videli i nisu videli, razumeli i nisu razumeli” i ostajali su u tom stanju čak i nakon istrage Sabatove komisije i suđenja generalima. To nije bilo samo obično poricanje: jedan deo mentalnog prostora argentinskih građana bio je zarobljen: “Teroru je bilo potrebno relativno mirno okruženje. Jer, ako se okruženje korenito promeni, kako će ljudi moći da prihvate to što se dešava? Ako su, upravo zahvaljujući svom odsustvu, nestali ljudi prisutni na neki avetinjski način, u kom smislu su onda oni koji su prisutni zaista prisutni? Prostorom se manipulisalo da bi jedna stvar bila jasna: strogo je zbranjeno znati gde si i šta ti je dalje činiti.”²²

Uvek će biti situacija u kojima ljudi, čak i na najvišim položajima, poznaju samo deliće cele slike. Ali, kao što tvrdi Arent, suština je u moralnom a ne u činjeničnom znanju: “Ajhmanu je trebalo samo da se seti prošlosti da bi se uverio da ne laže i da ne obmanjuje sebe jer su on i svet u kojem je nekad živio bili u sa-

70

21 Margarite Feitlowitz, *A Lexicon of Terror: Argentina and the Legacies of Torture* (New York: Oxford University Press, 1998), 151.

22 *Ibid.*

vršenom skladu. I nemačko društvo od osamdeset miliona stanovnika štitilo se od stvarnosti i činjenica na potpuno isti način, istim samoobmanjivanjem, lažima i glupošću koji su sada postali nerazdvojan deo Ajhmanovog mentaliteta.”²³

71 Četrdeset godina kasnije Južnoafrička komisija za istinu i pomirenje čula je slične priče. U oktobru 1997. godine Komisiju je gotovo celokupnu javnost, čak i one koji su nazgled bili oguglali na laži koje su im decenijama nuđene, zapanjila su dosledna poricanja ozloglašenog bivšeg ministra policije Adrijana Vloka. Nije bilo ni najmanje sumnje da je učestvovao u radu Državnog saveta bezbednosti, da je policija bila u njegovoj nadležnosti i da je imao posebnu kontrolu nad odredima smrti koje je upravo ta služba organizovala. Ipak, nije odustajao od dveju tehnika poricanja. Prva je bila *poricanje odgovornosti*: ne samo što ne može biti okrivljen za bilo kakvo kršenje ljudskih prava već je, kao ministar, davao sve od sebe kako bi uputio policiju da na isti način postupa i prema crncima i prema belcima. Ako je i bilo nekih kršenja, ona nisu proistekla iz eksplicitnih naređenja. “Mi na vrhu donosili smo izvesne odluke i koristili izvesnu terminologiju ne razmišljajući o tome. To se, zatim, prenosilo naniže i ljudi su ih pogrešno tumačili.”²⁴ Drugi optuženi takođe su tvrdili da su njihove namere, na potpuno isti način, bile “pogrešno protumačene”: nalog da se “eliminiše” određeni aktivista Afričkog nacionalog kongresa značio je da ga

treba ukloniti iz datog područja a ne ubiti. Druga tehnika bila je *poricanje znanja*. Vlok je tvrdio da su ga obmanjivali sami komandiri policije. Pojma nije imao o torturi i odredima smrti. Kad je o tome govorio, jezik mu je postajao konkretan i apsurdno bukvalan: “Nikada nisam dobio izveštaj [u kojem se kaže] ‘mučili smo ili ubili nekoga i zakopali njegovo telo’. Nikada nisam odobravao tako nešto, nikada mi na to nije skrenuta pažnja.”

Vlokov najviši policijski zapovednik general Johan Kece koristio je isti jezik da opovrgne bilo kakvo znanje o ubistvima: “nikada mi niko nije na to ukazao”, “nisam dobijao izveštaje o tome”, “to bi bilo kršenje propisa”. Upitan da li hoće da kaže da nije bio kompetentan, da je žmurio ili da se slagao s ubistvima, bez oklevanja se odlučio za nekompetentnost.

Čovek koji je bio na nešto nižem položaju od Vloka ponudio je komisiji drukčiji narativ “znanja” o istoj stvarnosti. Bivši zamenik ministra pravosuđa Leon Vesel dao je izvanrednu analizu te vrste poricanja:

Mislim da ne mogu da primenim političku odbranu u stilu “nisam znao” jer verujem da umnogome nisam hteo da znam... Ja sam, na svoj način, ukazao na neke svoje sumnje i to je izazivalo nelagodnost u zvaničnim krugovima, ali pošto nisam raspolagao činjenicama koje bi ih potkrepile, ili mi je nedostajala hrabrost da ih obnarodujem, moram pri-

23 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York: Penguin USA, 1994; prvo izd. 1965), 52.

24 Svi navodi su uzeti iz David Beresford, “Vlok ‘Knew Nothing’ of Police Abuses”, *Guardian*, 16. oktobar 1997, i upoređeni s južnoafričkim novinama.

znati da sam o tome samo šaputao po hodnicima... Možda je glupo... ali moram da kažem... Nacionalistička partija nije imala ispitivački um kad su te stvari bile posredi.

Nisu imali ispitivački um — baš kao ni Edip. Ali Vesler je bolji izvor od grčke klasike: to je jasniji, obuhvatniji i tačniji opis nego bilo koja priča o žmurenju, okretanju glave na drugu stranu, zabijanju glave u pesak i nojevima. Mnoge institucije — vojska, policija, vladine službe, ministarstva, industrija oružja, institucije za brigu o deci u kojima decu zlostavljaju, radna mesta na kojima maltretiraju žene — pune su ljudi koji nemaju ispitivačke umove. Ti ljudi, sa svojim stanjima uma, pojavljuju se pred svim komisijama za istinu i na svim suđenjima za zločine. Prisutni su i u istragama ilegalne trgovine oružjem, političke korupcije, diskriminacije i zloupotrebe autoriteta. Nije reč o odlučnom poricanju svakog znanja u vreme kad su se stvari dešavale već o tvrdnji da se ili nije shvatalo značenje događaja ili da se nije znalo kakav je celokupan plan. Informacije su prenošene onima koji “treba da znaju”; zadaci su bili podeljeni na segmente; svi su nas obmanjivali; rad je bio usredsređen na sredstva a ne na ciljeve; niko nije shvatao celu priču.

Pođimo od malo verovatne pretpostavke da se sve stvarno tako odigralo — da je posredi bila lekareovski složena i neprobojna obmana. Ali pretpostavimo i da su izolovani igrači uloga osećali (svojim trećim okom) da se

dešava nešto loše. U tom smislu, činjenica da je zamenik ministra Vesel priznao neiskrenost — imala je efekta. Njegova nepotpuna tvrdnja — pa čak i ironija, ako je to moguće — pokazuju nam suštinu neznanja: “Nacionalistička partija nije imala ispitivački um kad su te stvari bile posredi.”

Ista pitanja važe i za posmatrače, počiniocima i žrtve u događajima iz dalje istorije: koliko su *znali*, *mogli* da znaju ili koliko je *trebalo* da znaju. To što su u vreme nacizma milioni Nemaca poricali znanje o onome što se dešava svakako je posledica nedovoljnog truda da se stekne ispitivački um. Ali — pored onih koji su neposredno sprovodili politiku istrebljenja — još više miliona ljudi u vladi i javnim službama (od vozovođa do poštarar) znalo je nešto o masovnim ubijanjima: nije znalo za veliki plan i sve njegove elemente, ali je svakako znalo kuda specifični zadaci i segmenti vode. Hilberg zaključuje: “Neminovna umešanost svih funkcija u proces uništenja i međusobna povezanost svih akcija koje su izvodili počinioci nisu bile ne-shvatljivi, tajanstveni fenomeni. I izvršioци najnižeg ranga mogli su prepoznati i shvatiti pravu prirodu procesa koji se odvijao.”²⁵

To nije kontekst u kojem treba upotrebljavati termine kao što su “funkcija”, “proces”, “fenomen” i “akcija”. Sećanja na zlodela i patnje mnogo su konkretnija. Zamislimo scenu koja se 1940. godine odigrava u običnoj vili u predgrađu Berlina, operacionom sedištu “Aktiona T-4” (što je šifra za program “eutanazije”). Muškarci i žene koji su tu sedeli pre-

25 Raul Hilberg, *Perpetrators Victims Bystanders: The Jewish Catastrophe, 1933-1945* (New York: Harper Collins, 1992 [Raul Hilberg, *Žločinci Žrtve Posmatrači* / Beograd: Samizdat B92, 2001/ prev. G. Vučićević]), 26.

dano su organizovali i prikrivali ubijanje hiljada ljudi. Berli kaže:

Nema nikakvog smisla reći da su to bile “ubice za pisaćim stolom”, na neki način daleko od ubijanja, jer su čak i sekretarice sedele u kancelarijama s teglama prepunim smrdljivih zlatnih plombi i beležile diktat službenika koji je prebrojavao “mostove s tri zuba”, “jednim zubom” i tako dalje. Da bismo taj opis spustili na moralni nivo na kojem su ti ljudi funkcionisali moramo pomenuti da su svi zaposleni u T-4 mogli da koriste popust za popravku zuba kada je korišćeno prečišćeno zlato iz usta njihovih žrtava.²⁶

73 Da li su ti službenici mogli potpuno da potisnu svako sećanje na to odakle su ti zlatni zubi dolazili?

Zaboravljanje

Da, to je upravo ono što neki ljudi tvrde: “Mnogo vremena je otada prošlo”; “Sad sam star čovek”; “Sve je to izbrisalo vreme.” Zaboravili su da li su i koliko učestvoval u tim događajima. Možda čak nisu ni bili tamo, već su o tome samo čuli od drugih. Ili još mračnije “zaboravljanje tumačenja”: sećaju se da se nešto događalo, ali i da nisu znali šta. Da bi se stvari toliko uprostile da postanu potpuno neverovatne postoje dve ekstremne mogućnosti. Jedna

podrazumeva “autentično”, veoma robusno potiskivanje, gubitak pamćenja ili amneziju. To znači: čovek koji je u to vreme bio delatna odrasla osoba jednostavno *zaboravlja* da je radio u kancelariji Aktiona T-4 ili da je u Ruandi posmatrao kako neko mačetama kasapi dvadesoro ljudi. Takva tvrdnja bukvalno je neverovatna — bilo da je reč o objašnjenju proisteklom iz trenutnog potiskivanja putem disocijacije (kakav bizaran pojam!) bilo da je reč o dugoročnom gubitku pamćenja. Druga krajnost je zaboravljanje kao prosta “prototipska zrela laž”. Sećamo se šta smo radili i šta se desilo — savršeno, delimično ili nejasno — ali, iz očiglednih razloga, to poričemo.

Između te dve krajnosti postoje bezbrojne mogućnosti. Bez njih (kao nijansi poricanja) književnost dvadesetog veka ne bi postojala: slabosti i neuspesi, praznine i slepe tačke u sećanju, ali i njena svesna i nesvesna moć da stvara, izmišlja, zamišlja i preuređuje prošlost. Činjenica da nam se dešavalo da se iznenada setimo nečega dovoljno dokazuje da “vrćanje” starih sećanja nije uvek u našoj moći. Sećanje nije arhiva iz koje izvlačimo unapred odabrane fascikle s natpisima *moje detinjstvo, rat* itd. Što je događaj dvosmisleniji to više ima mesta za “rad memorije”. Garton Eš je uspešno pokazao da mreža doušnika, agenata i kolaboracionista otkrivenih otvaranjem njegovog (ili tuđeg) dosjea koji je vodila Stazi ne donosi sa sobom i jasno sećanje na ono “što se stvarno dogodilo”.²⁷

26 Michael Burleigh, *Death and Deliverance: 'Euthanasia' in Germany, 1940-1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 125.

27 Timothy Garton Ash, *The File: A Personal History* (New York: Random House, 1997 [Timoti Garton Eš, *Dosje* / Beograd: B92, 1998/ prev. B. Robertson]), i *idem*, “Bad Memories”, *Prospect*, septembar 1997, 20-3.

Političko lukavstvo državnih zvaničnika kombinovano je s informacionom tehnologijom kako bi se omogućili novi oblici zaboravljanja. Saslušanja u vezi s aferom Iran-kontra u Americi i Skotova istraga u vezi sa skandalom Oružje za Irak u Britaniji otkrili su više nego grubo uništavanje okrivljujućih dokaza.²⁸ Nije potrebno spaliti dokumenta niti ih iseckati, niti se podaci u kompjuteru moraju izbrisati. Oni se mogu prepraviti tako da se stvori potpuno lažna hronologija događaja (i popis učesnika) koja će kasnije biti pokazana istražiteljima, sudijama ili istoričarima. Štaviše, ta postmoderna istorija konstruiše se ne samo nakon događaja (ili promene režima) već i dok se on dešava. Idealno je da u vreme kad se događaji odvijaju porecivost bude tako isplanirana da učesnici koji kasnije svedoče ne moraju da lažu. Kao što je Oliver Nort rekao Specijalnom komitetu: “Moja memorija je iseckana.” U tom čudnom svetu (čija je prava parodija priča o Klintonu i Levinskoj) memorija ne podrazumeva stvari kojih možete da se setite već ono što je drugim ljudima dozvoljeno da vam kažu da biste znali. Ministri su pred Skotovim istražiteljima rekli: često smo morali da pitamo svoje službenike koja su nam dokumenta ranije predočena jer je to značilo da za njih znamo. Sećanja na sadašnjost unapred se falsifikuju kako bi buduće tvrdnje da su stvari zaboravljene i da se za njih ne zna bile istinite.

Ali, bilo da je reč o modernim ili postmodernim vremenima, postoje neke strahote, neke slike patnje, koje jednostavno ne spadaju u tu salu s ogledalima. Počinioci i posmatrači samo se pretvaraju da su zaboravili. Naravno, žrtvama se to skoro nikad ne dešava. Mogu postojati faze zaboravljanja ili poricanja, ali najveći deo vremena — nasuprot modelu potisnute traume — žrtve su potpuno nesposobne da isključe svoja sećanja. Najnovija otkrića u vezi sa seksualno zlostavljanom decom u katoličkim sirotištima pokazuju da je prošlo tridesetak godina pre nego što su privatna sećanja postala javna. Ali, sve to vreme, ta privatna sećanja nisu bila potisnuta. Za većinu najbеспomoćnijih žrtava, kao što su decenijama učutkivane porodice u Južnoj Africi, bol koji osećaju dok pričaju o onome što im se desilo oživljava prvobitnu patnju: “To je u meni... ne mogu da prevalim preko usta. Nemam reči... pre nego što su ga ubili, odsekli su mu ruke da se ne bi našli otisci prstiju... Kako to da kažem — tu muku? ... Želim da mi vratite njegove ruke.”²⁹

Posle prvih talasa otkrića vezanih za holokaust, literatura o svedočanstvima onih koji su ga preživeli više je govorila o kolektivnom priznavanju sećanja. Problem nije u sećanju — većini slušalaca poznat je javni narativ — već u tome što ga moramo locirati i dati mu smisao u koji ni sami ne možemo u potpunosti da poverujemo. Prepreka nije nemogućnost da

28 Vidi Michael Lynch i David Brogen, *The Spectacle of History: Speech, Text and Memory at the Iran Contra Hearings* (Durham, NC: Duke University Press, 1996) i Richard Norton-Taylor et al., *Knee Deep in Dishonour: The Scott Report and its Aftermath* (London: Gollancz, 1996).

29 Izvodi iz svedočenja pred Južnoafričkom komisijom za istinu i pomirenje, navedeno u Antije Krog, *Country of My Skull* (London: Jonathan Cape, 1998 [Antji Krog, *Živičaj moje lobanje* /Beograd: Samizdat B92, 2000/ prev. G. Vučićević).

se sagleda realnost koja je prošla već u njenom percipiranju kao realnosti: “u tome što kroz sećanje treba da se vrati ono što je, zbog nepodnošljivosti svoje sadržine, već... odstranjeno iz memorije”.³⁰ Neki preživeli sećaju se da su pokušali da ubede druge da veruju u ono u šta ni sami nisu mogli do kraja da poveruju.

Takvo svedočenje zahteva da posedujemo moć sećanja koja je jača od normalne. Preživeli moraju da uspostave nekakav kontinuitet između svojih sećanja i sadašnjeg života. Užasi su se desili u “kontravremenu”. Obična, “prosta memorija” pokušava da smesti ta iskustva u neki poznati narativ, da “posreduje” ili čak normalizuje zlo delo. Ali, ispod površine postoji “duboka memorija” koja nagriza tako postignutu utehu i razara verovanje.³¹ Stvarnost koja u ono vreme nije mogla biti znana — u smislu prihvatanja — stvara pukotinu između običnog i dubokog sećanja. Pokušaji da se, u vreme odigravanja događaja, dokazi zabeleže, prenesu i sačuvaju (prokrijumčarene beleške, zakopani dnevници, tajne fotografije) ne mogu biti dovoljno “svedočanstvo” jer čovek tada nije imao ni moći ni spremnosti da shvati šta se dešava.³² Upravo “činjenica da je bio usred događaja čini

nezamislivom samu ideju da svedok može postojati”.³³

Priznanje

Naravno, i počinioci mogu ponekad imati osećaj da su neke stvari nezamislive: “Kako sam mogao da uradim tako nešto?” Ali, iako još uvek nije svedočanstvo, taj iskaz je već priznanje. Na sudovima za ratne zločine može se očekivati da će nekoliko optuženika konačno priznati istinu i reći otprilike ovo: “Da, uradio sam sve što je u optužnici nabrojano. Radite sa mnom što god hoćete.” Kao i obični kriminalci, oni (i njihovi uvežbani advokati) brane pravo na poricanje. Neki prošli događaji bili su toliko stravični, a laži toliko očigledne da priznanje, čak i kad je praćeno prihvatanjem odgovornosti i izrazima kajanja, može biti (a često se tako i tumači) samo taktička smicalica kako bi se dobila blaža kazna. Takve pojave su češće u okruženjima kakvo je, na primer, Južnoafrička komisija za istinu i pomirenje, gde javno iznošenje istine (“potpuno obelodanjivanje”) i izrazi pokajanja pomažu da se izbegne podizanje optužnice.

Mnogi misle da je tu vrstu priznanja previše lako dati. Nije nimalo prijatno vide-

³⁰ Lawrence L. Langer, *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory* (New Haven: Yale University Press, 1991), 40.

³¹ *Ibid.*, 9. Vidi gl. 1: “Deep Memory: The Buried Self”.

³² Dori Laub, “An Event without a Witness: Truth, Testimony and Survival” u Shoshana Felman i Dori Laub, *Testimony: Crisis of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History* (New York: Routledge, 1992). Nažalost, ta knjiga je tipičan (iako blag) primer kako humanistički pristup postaje pomodna akademska besmislica. Nakon nekoliko dobrih opažanja o teškoćama svedočenja saopštava nam se sledeće: “Dakle, moglo bi se reći da nije bilo istorijskih svedoka holokausta, ni unutra ni spolja” (str. 8). Zaista? I dalje: “Po mom mišljenju, neuspeh svedočenja imao je centralni značaj u iskustvu holokausta” (str. 80). Zaista? Većina nas misli da je masovni pokolj šest miliona ljudi “imao centralni značaj u iskustvu holokausta”.

³³ *Ibid.* 81.

ti kako se nekada nimalo pokajnički raspoloženi rasisti iznenada preobraćaju u liberale tolerantne prema multikulturalnosti. Da li su se “zaista” promenili ili ih je samo poneo talas istorije i naterao ih na javnu reviziju politički nekorektnih autobiografija? Ispada da su svi neviniji, čak i bolji nego što se u vreme događaja činilo. Ne, nije da “nisu znali”, ali oduvek su bili *nezadovoljni* bivšim sistemom, samo su to skrivali. To je ono što Arent naziva “unutrašnjom opozicijom” ili “unutrašnjom imigracijom”.³⁴ Posle Drugog svetskog rata mnogi ljudi — čak i oni koji su bili u vođstvu Trećeg rajha — govorili su sebi i svetu da su “u duši” oduvek bili protiv režima. Slogan “unutrašnja imigracija” sada je postao neslana šala u mnogim delovima sveta. Južnoafrikanci su naročito cinični prema očiglednoj lakoći s kojom su neki od najokorelijih zlikovaca usvojili retoriku “nove Južne Afrike”, kao da prošlost nikada nije postojala. Sada izgleda da niko, pa ni državni službenici ni političari, nije bio pristalica aparthejda.

Kolektivno poricanje, javna istorija

Kulturne verzije psiholoških pojmova — kolektivne memorije, kulturnog potiskivanja, kolektivnog poricanja, kolektivnog zaboravljanja, društvene amnezije — polaze od pretpostavke da celo društvo može da se disocira od sramne prošlosti, da je zaboravi ili potisne. To se može desiti ili uz pomoć zvanične državne politike — namerno prikriivanje i prepravlanje istorije — ili kulturnim obezvređivanjem, to jest jednostavnim nestajanjem informacija. Lično pori-

canje istorijskih događaja oslanja se na te zajedničke narative. Lakše nam je da “ne znamo ništa” ako društvo tvrdi da se “takve stvari nisu mogle desiti kod nas”. Organizovano poricanje deluje najuspešnije kad se ljudi opredele da “nemaju ispitivački um”. Lagano kulturno zaboravljanje najuspešnije se odvija kad moćne snage imaju interesa da ljude primoraju na ćutanje.

Klasično prikriivanje

Navešću dva prototipa prikriivanja zlodela. Jedan je masakr u Babjem Jaru koji se odigrao 1941. godine. Nemci su za dva dana streljali 33.000 Jevreja; tela su pokopana u masovne grobnice, a zatim su iskopana kako bi se sakrili dokazi: buldožeri su radili mesecima, leševi su polivani benzinom i spaljivani; na kraju su i radnici dovedeni iz koncentracionog logora da to obave bili ubijeni. Drugi primer je prevara koja je 1943. godine izvedena u Terezijenštat u povodom posete delegacije Crvenog krsta. Uređeni su vrtovi, jedna zgrada je prepravljena tako da liči na sinagogu i podignut je spomenik u čast upokojenih Jevreja; orkestar je svirao Štrausove valcere, prikazan je film koji nije ostavljao sumnju da ljudi u Terezijenštat u lepo žive, izvedena je dečja opera. (Posle toga većina glumaca, uključujući i gotovo svu decu, poslata je u Aušvic.)

Varijacije Babjeg Jara (brojevi, okolnosti, metodi) mogu se naći u svim izveštajima organizacija za zaštitu ljudskih prava koji govore o političkim ubistvima. I svi političari, novinari i politički predstavnici imali su prili-

34 Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, 126-127.

ku da vide manje ekstremne verzije Terezijenštata — srećne zatvorenike, nasmejjane seljake, vesele radnike. (Vremena su se promenila — političkim predstavcima i međunarodnim humanitarnim radnicima sada se češće pokazuju prizori veće patnje nego što ona stvarno jeste.)

Državno organizovano poricanje

Dve pomenute varijante trenutnog prikrivanja stapaju se u stadnardni diskurs zvaničnog poricanja o kojem je bilo reći u prethodnom poglavlju. Čarni čak ukazuje na “šablone poricanja poznatih genocida”:³⁵

✱Nemoj priznati da se genocid desio.

✱Direktna poricanja ne treba da izriču članovi vlade ili lideri već samo funkcioneri i anonimnim glasnogovornici.

✱Poriči činjenice o genocidu preobraćajući ih u drugu vrstu događaja.

✱Počiniocce predstavi kao žrtve, a žrtve kao počiniocce (ili manje žrtve nego što su bili drugi).

✱Nije dovoljno samo neposredno poricati činjenice o genocidu već treba unapred izreći protitvrdnje koje će naglasiti da se prema žrtvama dobro postupalo.

✱Uporno i što je duže moguće tvrdi da podaci nisu dostupni, da se optužbe zasnivaju na falsifikatima i podvalama, i da

su potrebna nova istraživanja i/ili da nova istraživanja pobijaju optužbe za genocid.

✱Pobijaj statističke podatke tako da broj mrtvih bude manji nego što se tvrdi.

✱Vremenski distanciraj događaj — sve se to deslo veoma davno, sada je tu nova generacija, zašto ne pustite da rane zarastu?

Najdosledniji, najupadljiviji i najrazrađeniji državno organizovan pokušaj da se sakriju zlodela iz prošlosti uklapa se u većinu tih šablona: reč je o osamdesetogodišnjem poricanju turskih vlada da su se od 1915. do 1917. godine odvijali genocidni masakri nad Jermenima. Najmanje milion Jermena ubijeno je direktno, izgladnjivanjem ili prilikom prisilnih deportacija. Te događaje dokumentovali su otomanski izvori i diplomatski izveštaji iz tog vremena, svedočanstva preživelih i kasnija istorijska istraživanja.³⁶ To nije samo uobičajena priča o prvim nepotvrđenim glasinama koja dovodi do izvesnih istina (kao u najnovijoj priči o bivšoj Jugoslaviji). Naprotiv, istina koja je bila jasna u dato vreme i koja je bila predmet međunarodne pažnje pretvorena je u nagađanja, glasine i nesigurne podatke. Prvobitna poricanja postala su deo kolektivne kulture Turske i polako su počela da prevlađuju i izvan zemlje: ti događaji se nisu

35 Israel W. Charny, “The Psychology of Denial of Known Genocides”, u *idem* (ed.), *Genocide: A Critical Bibliographical Review*, sv. 2 (London: Mansell, 1992), 3-37.

36 Jedan od ranijih opisa procesa poricanja i zaboravljanja genocida nad Jermenima vidi u Leo Kuper, *Genocide* (Harmondsworth: Penguin, 1981). Najnoviji prikazi su Richard Hovannisian, *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide* (Detroit: Wayne State University Press, 1999) i Vahakn Dadrian, *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1999).

desili; Turska ne snosi odgovornost ni za jedan izgubljeni život; smrtni slučajevi nisu planirani već su posledica loših uslova; u ovom slučaju termin genocid se ne može primeniti (ili je bar sporan).

Na međunarodnom nivou posle ravnodušnosti sledio je zaborav. Kao klijent koji podržava američku supresiju, turska vlada uspela je da opovrgne svoje ranije priznanje. Od vremena Hladnog rata do danas Turska je koristila stratešku vrednost koju ima za NATO kako bi privolela SAD i druge vlade da podrže poricanje. Osamdesetih godina američki kongres je odustao od svoje prvobitne podrške nekoj vrsti komemoracije ubijenima, a vlada se složila sa zahtevom da jermensko pitanje ne poteže u Ujedinjenim nacijama. Turska vlada koristi agencije za odnose s javnošću koje proizvode propagandu i dezinformacije, upućuje diplomate u tehnike poricanja, nastoji da cenzuriše udžbenike, zatvara arhive i navodno falsifikuje dokumenta i potplaćuje naučnike da diksredituju druge, kritički orijentisane istraživače.

Jedna od tih ružnih epizoda bio je pokušaj Turske da otkáže Međunarodnu konferenciju o holokaustu i genocidu organizovanu 1982. godine u Tel Avivu. Budući odnosi između Turske i Izraela dovedeni su u pitanje; bilo je nejasnih nagoveštaja u vezi s položajem Jevreja u Turskoj. Izraelska vlada je sramotno pristala na saradnju pojačavši pritisak na organizatore da otkážu celu konferenciju ili da izo-

stave sesije u kojima se pominje problem Jermena ili da povuku pozive upućene jermenskim naučnicima. Kontaktirala je s učesnicima i zatražila da otkážu učešće, zatim je predlagala da se sastanak održi u nekoj drugoj zemlji i na kraju je odbila da dâ finansijsku podršku i zvanično odobrenje. Organizatori su se oduprli svim pritiscima i konferencija je održana kako je i planirano.³⁷

Nova generacija Jermena — naročito nakon 1965. godine, kada se navršilo pedeset godina od počinjenog zlodela — prekinula je ćutanje i zahtevala da joj se vrati sopstvena istorija. Ali jermenske crkve i spomenici u Turskoj su razrušeni, a na međunarodnoj sceni turska vlada se i dalje drži prvobitnog poricanja i pokušava da izbriše svako sećanje na događaje — što je još jedan udarac na egzistenciju Jermena.

Malo je poricanja koja su tako odlučno i tako dugo opstajala. Tipični slučajevi modernih vremena imaju drukčiji obrazac: događaj se desi na nekom ograničenom prostoru; počinioци uspostavljaju unutrašnji protok poricanja, koji često preuzimaju njihovi naslednici; krugovi preživelih i posmatrača znaju istinu, ali su suviše slabi da izađu izvan svog kruga; konačno — zahvaljujući političkoj promeni ili raskrinkavanju — istraživači, istoričari, novinari i komisije za istinu počinju da otkrivaju ono što je skrivano.

Danerov prikaz načina na koji je napredovalo otkrivanje istine u vezi s masakrom

37 Pojednostosti su zebeležene u programu konferencije koji je objavio Institute of International Conference of Holocaust and Genocide, Jerusalem 1983. Jedino je predsednik konferencije Eli Vizel (nakon susreta s izraelskim ministrom spoljnih poslova) bio spreman da otkáže konferenciju; na kraju joj nije ni prisustvovao.

iz 1981. godine u zabačenom salvadorskom selu El Mozote detaljno odslikava mikropolitiku tog tipa poricanja.³⁸ Pripadnici brigade Atlakatl, obučavani u Sjedinjenim Državama, sistematski su ubili 794 osobe, među njima i veliki broj dece. Osnovne činjenice o masakru bile su gotovo odmah poznate i obelodanjene. *Njujork tajms* je objavio fotografije i uverljivu reportažu. Otprilike u isto vreme počela je da deluje mašinerija zvaničnog poricanja. Dvojica visokih službenika iz lokalne ambasade konstruisala su izveštaje za Stejt department, koji su (po njihovim sopstvenim rečima) “uverljivi za ljude čiji prioritet nije da saznaju šta se stvarno dogodilo”. Pod pritiskom Stejt departmenta novinar *Njujork tajmsa* koji je otkrio događaj povučen je iz Centralne Amerike. Zvaničnici američke vlade služili su se složenim jezičkim trikovima i izravanjima kako bi porekli celu priču: čak i izveštaji potkrepljeni izjavama očevidaca i fotografijama odbacivani su kao “nepotvrdivi” pa, prema tome, i neistiniti. Poricanje je očigledno konstruisano kako se članovi Kongresa ne bi usprotivili obnavljanju pomoći Salvadoru — i političari koji su bili u dosluhu spremno su “poverovali” u njegovu istinitost. Jedanaest godina nakon masakra (1992) otkrivene su masovne grobnice i istina je izneta pred Komisju za istinu Ujedinjenih nacija koja je, po uspostavljanju mira, ustanovljena da istraži zloupotrebe počinjene u ime vlade i opozicije.

Suprotni primeri su dve evropske države s razvijenim socijalnim staranjem. Prva je Švedska: od 1935. pa sve do 1976. godine švedska vlada je prisilila na sterilizaciju šezdese-

tak hiljada žena (najveći broj je sterilisan 1946). To je bio deo programa odstranjivanja “inferiornih” rasnih tipova i unapređenja arijevskih crta. Žrtve su bile žene nedovoljno sposobne za učenje, žene iz siromašnih porodica i one koje nisu imale “nordijsko krvno poreklo”. Taj program, koji je sproveden četrdeset godina, nije zabeležen ni u školskim udžbenicima ni u istorijskim knjigama. Drugi primer je Holandija: sve do kraja šezdesetih godina holandsko Ministarstvo finansija čuvalo je veliku količinu zlata, srebra, nakita i drugih vrednih predmeta koje su nacisti opljačkali od holandskih Jevreja. Vlasnici su bili pobijeni u koncentracionim logorima i niko nije potraživao imovinu. Ali, umesto da pokuša da uđe u trag naslednicima, Ministarstvo finansija je 1969. godine organizovalo tajnu aukciju za zaposlene u toj državnoj ustanovi. Broj ljudi željnih da učestvuju na aukciji bio je toliki da su žrebom birana imena onih koji će dobiti mesto u sali. Ti službenici tačno su znali šta kupuju: hiljade gotovinskih i imovinskih depozita pedantno je popisano kao “jevrejska imovina bez vlasnika”. Holandski dnevnik *De Volkskrant* se pitao: “Ko će biti u stanju da svojoj ženi pokloni minduše uzete od Jevrejke koja je ugušena u gasnoj komori u Aušvicu?”

Ideološko poricanje

Pokret za poricanje holokausta je najpoznatiji ali i najosobeniji primer organizovanog poricanja: iako je potpuno ideološki, nije ga organizovala ni država počinilac ni njeni naslednici. Njihova priča i “revizionistička” istorija o istrebljivanju evropskih Jevreja podrobno su zabele-

38 Mark Danner, *The Massacre at El Mozote: A Parable of the Cold War* (New York: Vintage, 1994).

žene.³⁹ “Pokret” se sastoji od malih, marginalnih i nepoznatih grupa — antisemita, rasista i fašista — labavo povezanih kroz mrežu međunarodnih organizacija, publikacija i internet-sajtova. Pokret je povremeno bio predmet medijske pažnje i sudskih procesa, ali je najveći uticaj ostvario u američkim univerzitetskim kampusima. Studentske novine su postale vatreni nosioci poricateljske “debate” — u ime tri moćna principa: tradicionalne liberalne vrednosti slobode govora, politike postmodernog identiteta i uprošćene multikulturalnosti.

Glavna poruka je da svako stanovište treba objaviti i da su sve činjenice svima na raspolaganju. Potpuno poricanje holokausta, koji u očima revizionistički nastrojenih historičara nije ništa drugo do “podvala” ili “mit”, samo je još jedno stanovište: Jevreji su umirali prirodnom smrću ili zbog teškog rada u logorima; nema dokaza o postojanju gasnih komora (gas je bio previše slab da bi mogao da ubije i korišćen je samo kao sredstvo protiv vašiju; komore su posle rata izgradili Amerikanci i Rusi);

Konačno rešenje je cionistički mit koji treba da ojača podršku Izraelu. Ma koliko fanatična i suluda, ta literatura zaslužuje pažnju makar samo zato što pokazuje da je logika svih poricanja zlodela slična. Tehnike poricanja holokausta oslanjaju se na standardni repertoar koji nalazimo u svim oblicima propagande.⁴⁰ Činjenica da “revizionisti” ponekad uspeavaju da izazovu kontrareakciju i da retoriku poricanja čak zaudenu formalnom respektabilnošću⁴¹ pokazuje koliko je druge, daleko nejasnije slučajeve lakše zaboraviti i poricati. A možda je poricanje holokausta samo još jedna od onih “uvrnutih stvari” (kao što su NLO, televizijski vidovnjaci, tvrdnje da je Elvis Prisli još uvek živ) u koje mnogi ljudi, naročito Amerikanci, veruju.⁴²

Drugi slučajevi poricanja istorije ideološki su u tom smislu što imaju određen obrazac, ali nemaju iza sebe pokret. Godinama pre nego što su zlodela u Ruandi iz 1994. godine privukla pažnju medija, Lamaršan je o činjenici da je Zapad zaboravio na genocidne masakre u toj zemlji i u Burundiju govorio kao

80

39 Deborah Lipstadt, *Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory* (New York: Free Press, 1994).

40 Roger Eatwell, “The Holocaust Denial: A Study in Propaganda Technique”, u Luciano Cheles et al. (ur.), *Neo-Fascism in Europe* (London: Longman, 1991), 120-146.

41 U aprilu 1993. godine veliku pažnju izazvalo je zapanjujuće otkriće Ropera Pola da uzorak javnog mnjenja pokazuje da 22% Amerikanaca misli da je moguće da se holokaust nije desio. Kasnije se pokazalo da su pitanja bila loše sročena i da je u ogromnoj meri precenjen obim stvarnog poricanja. Analize rezultata dvanaest kasnije obavljenih anketa pokazuju da otprilike 2% Amerikanaca dosledno i odlučno poriče postojanje holokausta; 2% misli da je ili moguće ili verovatno da ga nije bilo; između 1% i 8% nije sigurno, ali više ispoljava neznanje nego sumnju. Nesigurnost i sumnja su većinom posledica nepoznavanja istorije a ne prihvatanja nacističke ideologije. Vidi Tom W. Smith, “Poll Review: The Holocaust Denial Controversy”, *Public Opinion Quarterly*, 59 (1995), 269-295.

42 Martin Shermer, *Why People Believe Weird Things: Pseudoscience, Superstitions and Other Confusions of Our Time* (New York: W. H. Freeman, 1998).

o “politici etničke amnezije”.⁴³ Posebno zapa-
njuje to što se zaboravlja da su homoseksualci i
Romi bili žrtve nacizma. Romi su bili nesum-
njiva meta genocidne namere, definisana istim
odredbama kao i Jevreji, i istrebljivani su na isti
način (od 500.000 Roma koje su pobili nacisti
20.000 je okončalo u Aušvicu). Ali *Porrajmos*
 (“veliko ždranje”, romski ekvivalent za *Shoah*)
nije imalo kulturno bogatstvo, književnu tradi-
ciju ni moćne sponzore. Zvanična istorija još
temeljnije zaboravlja na druge masakre — u
Ugandi, Bengalu, Paragvaju.

81 Da bi se uklopila u različita vre-
mena poricanja trpe strateške i ideološke pro-
mene. U vreme kad je Pinoćev režim u Čileu
radio najužasnije stvari, dobro informisani
ljudi, pripadnici srednje klase, koji su morali
znati za nestanke i torturu, jednostavno su po-
ricali da se to dešava. Nakon tranzicije u demo-
kratiju otvoreno su priznali da je bilo kršenja
ljudskih prava, ali su ih istovremeno i opravda-
vali: uspostavljena stabilnost i ekonomski us-
peh oslobađaju huntu krivice; bilo je nužno
spasiti zemlju iz haosa koji je za sobom ostavio
Aljende.⁴⁴

Kulturno obezvređivanje

Najdublji oblici kulturnog potiskivanja postaju
deo konsenzualne stvarnosti: to su slepe tačke,
kolektivne iluzije i zone prećutno poricanih in-
formacija. Kad je poreklo tih slepih tačaka ide-

ološko i prisilno — to jest kad država ne želi da se
za neke stvari zna — frejdoovski pojam “potiski-
vanja” postaje začudo relevantan. Kolektivna
memorija se oblikuje potiskivnjem.

Ipak, neprijatno znanje može se
zaboraviti i ako nema neposredne državne ma-
nipulacije. Čitava društva imaju neverovatnu
sposobnost poricanja prošlosti — ne stvarnog
zaboravljanja već očuvanja javne kulture koja
ostavlja utisak da je zaboravila. Kad zažmuri-
mo, mi zapravo gledamo očima na temenu.
Kad se okolnosti izmene — žrtve pojačaju prit-
sak, otvore se arhive — novinski uvodnici nas
(bez ironije) podsećaju da smo to “oduvek zna-
li”. Dramatična politička previranja u Istoč-
nom Timoru 1999. godine izmamlila su tren-
utno priznanje da se ćutalo o ranije počinje-
nim zlodelima. Ali izvori takvog priznanja su-
više su duboki; Timorci su ponovo vraćeni u
stanje zaborava.

Ti oblici znanja pretapaju se u ar-
hetipske *javne tajne*: znane svima, ali svesno ne-
znane. Poricanja mogu inicirati države koje su
sigurne da će građani sačuvati fasadu. Ili, da se
pozovemo na Fukoovu sliku strategije bez stra-
tega: zid dosluha o ćutanju gradi se bez odgo-
vornog preduzimača. Neka otkrića su previše
razotkrivajuća da bi se dozvolilo da budu otkri-
vena. “Iznošenje prljavog veša pred svet” čudna
je metafora: suprotno nameri, ona priznaje da
ima nečeg prljavog što treba sakriti.

43 Rene Lemarchand, “Burundi”, u Helen Fein (ur.), *Genocide Watch* (New Haven: Yale University Press, 1992), 70-86.

44 Naravno, neki Čileanci istovremeno koriste obe strategije — ništa se nije dešavalo i oprav-
dano je to što se dešavalo. Međutim, malo njih će se usuditi da doda i treće objašnjenje na
koje se leđi Tačer pozvala 1999. godine: da treba da budemo zahvalni generalu Pinoćeu što
je vratio demokratiju u Čile.

Državno organizovano poricanje masakra u Katinskoj šumi bilo je podsticano kulturnim obezvređivanjem, ali je ipak sačuvano u privatnom sećanju. U martu 1943. godine ruski vojnici su masakrirali 14.700 poljskih oficira i 10.600 poljskih zatvorenika koje je priveo NKVD. Nemačka vojska je pronašla 4.000 leševa u Katinskoj šumi nedaleko od Smolenska. Tek 1990. godine sovjetski zvaničnici odustali su od tvrdnje da su dželati bili Nemci. To je bila klasična staljinistička javna tajna: većini Poljaka rođenoj nakon rata rečena je istina o Katinskoj šumi i oni su shvatili da ne treba da veruju u sovjetsku i poljsku komunističku verziju. Vlasti su insistirale na lažima, potpuno svesne da im niko ne veruje. Kao što Havel pokazuje, u laži ne morate verovati sve dok učestvujete u javnim ritualima koji potvrđuju prihvatanje laži. U oktobru 1992. godine Jeljcin je predao poljskoj vladi originalno tajno naređenje koje je izdao Politbiro.

Drugi primer je nedavno obelodanjanje cionističkih mitova o problemu palestinskih izbeglica nastalom 1948. godine. Izraelska priča — da su Palestinci napustili svoje domove slušajući instrukcije sopstvenih vođa i očekujući da se vrate kad neprijatelj bude pobeđen —

uvek je osporavana. Arapska propaganda je preterivala kad je tvrdila da su svi Palestinci fizički isterani iz svojih kuća. Sada čitava vojska izraelskih “novih istoričara” (nažalost, nazvanih “revizionističkim istoričarima”, imenom koje koriste poricatelji holokausta) brižljivo dokazuje da je cionistička politika bila da se Palestinci silom oteraju i deportuju iz svojih sela. Za vreme rata i u narednih pet godina oko 400 sela je raseljeno ili uništeno i bukvalno učinjeno nevidljivim. Izraelski establišment se razgoropadio što su njegovi “sopstveni” intelektualci tako pedantno pokazivali ono što su i establišment i svi drugi znali na osnovu vlastitog sećanja. Termin “etničko čišćenje” bio bi anahron ali ne i neprikladan.

U međuvremenu Palestinci su brižljivo kompilirali “knjige sećanja” na slojeve poricanja kroz koje je svako selo prošlo pre no što je izbrisano s geografske karte. Selo Ein Houd, koje je pre 1948. godine bilo arapsko, metafora je celog tog preobražaja: ono je postalo jevrejski Ajn Hod, izraelska umetnička kolonija čiji stanovnici i njihovi kosmopolitski nastrojeni posetioци iz sveta “ne znaju” njegovu istoriju i “ne vide” obližnje ostatke sela Ein Houd al-Jadidah koje “ilegalno” naseljavaju izraelski Arapi, “interne izbeglice”.⁴⁵

82

45 O zapetljanoj dvostrukoj istoriji Ajn Hoda, cionističkim i palestinskim narativima vidi u Susan Slyomovics, *The Object of Memory: Arab and Jew Narrate the Palestinian Village* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998). Ona donekle prenaglašava “protivrečnost” između dadaističkog identiteta Marsela Janka, koji je 1953. osnovao jevrejsku umetničku koloniju Ajn Hod, i njegovog cionističkog nacionalizma: “Dadaizam je pružio cionizmu kulturan i intelektualan alibi, snabdeo ga nekom vrstom apsurdnog cinizma i estetske šminke kojom maskira nepomirljivo opovrgavanje prava svemu što je arapsko” (str. 7). Malo je verovatno da je dadaizam bio potreban cionizmu, ili da je pružio oslonac ideji da se džamija u selu pretvori u kafić.

Tim se primerima može manipulistai. Istorijski kosturi pohranjuju se u ormane iz političke potrebe da se bude nevin i pošteđen neprijatnog priznanja; oni ostaju skriveni jer nema ispitivačkog uma.

Izvornik: Stanley Cohen, *States of Denial. Knowing about Atrocities and Suffering* (Cambridge, UK: Polity Press, 2002), str. 76-139.